

MIKOLA VOLKAU*

<https://orcid.org/0000-0003-1840-4145>ZAMKI I DROGI NA BIAŁORUSKIM PODŹWINIU
W CZASIE WOJNY INFLANCKIEJ (1558–1583)**Abstract**Castles and Transportation Networks in Podvine, Belarus,
during the Livonian War (1558–1583)

The study of warfare in Belarusian Podvine (Polack and Viciebsk Voivodeships along with the Braslaŭ district) throughout the Livonian Wars has garnered considerable scholarly attention. However, several pivotal aspects have not been explicated, including the objectives behind various war campaigns and the efficacy of strategies employed by the adversaries – the Tsardom of Muscovy and the Grand Duchy of Lithuania (Polish-Lithuanian Commonwealth from 1569). A thorough analysis of military logistics, with its focal points being transportation routes and fortifications, is essential for a comprehensive insight into these issues. The assessment of military potential associated with Lithuanian and Muscovite castles is most effectively executed through an in-depth analysis of their arsenals and garrisons. Evidently, the supply of weaponry indicated that Vilnius anticipated an intense struggle for control over the Daugava River, which was significant for dominance in Livonia. The Polack campaign led by Ivan the Terrible during the winter of 1562/1563 should be evaluated as a rational, yet daring manoeuvre. This endeavour instigated the construction of a robust network of fortresses in the occupied territories, the upkeep of which proved very expensive, and the lack of waterways further exacerbated the problem. Conversely, the Lithuanians adeptly devised a defensive framework on the left bank of the Daugava River, and successfully thwarted efforts to block Viciebsk – a city that maintained control over river transportation. The skilful utilisation of roads and watercourses within Podvine emerged as a pivotal factor contributing to the triumphs of Stephen Batory's military campaigns from 1579 to 1582.

Keywords: Livonian wars, military logistics, defensive infrastructure, fortifications, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, Tsardom of Muscovy

* Europejski Uniwersytet Humanistyczny w Wilnie

mikola.volkau@gmail.com

Nadesłany 9.07.2022; Nadesłany po poprawkach 27.01.2023; Zaakceptowany 27.06.2023

W 1558 r. rozpoczęła się długoletnia wojna o dominację nad terytorium dawnych Inflant, w którą włączyły się państwo moskiewskie, Wielkie Księstwo Litewskie (po 1569 r. – Rzeczpospolita Obojga Narodów), Dania i Szwecja. Głównym teatrem działań wojennych stały się Inflanty, a ważnym celem przeciwników (zwłaszcza Moskwy i Litwy) było utrzymanie kontroli nad dorzeczem Dźwiny i samą rzeką, która była głównym szlakiem wodnym w regionie. Dlatego po kilku latach walki państwo moskiewskie uderzyło na Wielkie Księstwo Litewskie, próbując opanować środkowe dorzecze Dźwiny i w ten sposób wzmocnić swoją pozycję w Inflantach. W 1656 i 1709 r. Rosjanie zdecydowali się na oblężenie Rygi, zapewniając sobie wcześniej także pełną kontrolę nad Dźwiną. Z tego powodu w czasie wojny inflanckiej duże znaczenie miało panowanie nad białoruskim Podźwiniem (województwa połockie i witebskie oraz powiat brasławski)¹, a wyprawa na Połock zimą 1562/1563 r. stała się jedną z największych kampanii wojsk moskiewskich w XVI w.² Również od odbicia

¹ Wprowadzenie pojęcia „białoruskie Podźwinie” w odniesieniu do czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego ma uzasadnienie nie tylko w przebiegu współczesnych granic państwowych, lecz także we wczesnonowożytnych realiach. W XVI w. termin „Ruś” występował w wielu znaczeniach, w tym jako konkretny region geograficzny, który lokalizowano w górnym biegu Dźwiny i Dniepru oraz odróżniano od innych regionów z przeważającą ludnością ruską jak Kijowszczyzna, Wołyń, Podlasie itd. Na początku XVII w. w odniesieniu do tego obszaru powstało nowe pojęcie, czyli „Ruś Biała”, zob. Вячаслаў НАСЕВІЧ, Міхаіл СПІРЫДОНАЎ, „Русь” у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст., З глыбы вякоў. Наш край. Гістарычна-культуралагічны зборнік, 1996, вып. 1, [Wiaczasław NASIEWICZ, Michał SPIRYDONAU, „Ruś” u składzie Wialikaha kniastwa Litouskaha u XVI st., Z hlybi wiakou. Nasz kraj. Histaryczna-kulturałahiczny zbornik, 1996, wyp. 1], s. 4–27; Oleg ŁATYSZONEK, *Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok 2006, s. 104–108. Mariusz Balcerek w swoich badaniach nad handlowym i wojennym znaczeniem Dźwiny dzielił ją na sekcje inflancką i ruską (*Livonian and Ruthenian sections*), jednak wykorzystanie wielowarstwowego pojęcie „ruski” może wprowadzać w błąd, szczególnie w badaniach wojny inflanckiej, ponieważ znaczna część regionu została zajęta przez Moskwę, zob. Mariusz BALCEREK, *The Daugava River in the Early Modern Period. A Border, an Obstacle, and a Trade Route*, *Textus et Studia*, vol. 30: 2022, issue 2, p. 126.

² Алексей Н. ЛОБИН, *Русская артиллерия в Полоцком походе 1563 года*, [in:] *Балтийский вопрос в конце XV–XVI вв.*, ред. Александр Филлюшкин, Москва 2010 [Aleksiej N. ŁOBIN, *Russkaja artillerija w Połockom pochodie 1563 goda*, [in:] *Baltijskij wopros w konce XV–XVI ww.*, ried. Aleksandr FILUSZKIN, Moskwa 2010], s. 141; Алексей Н. ЛОБИН, *Смоленская война 1512–1522 гг.*, Москва 2022 [Aleksiej N. ŁOBIN, *Smolenskaja wojna 1512–1522 gg.*, Moskwa 2022], s. 42; Александр И. Филлюшкин, Андрей В. Кузьмин, *Когда Полоцк был российским. Полоцкая кампания Ивана Грозного, 1563–1579 гг.*, Москва 2017 [Aleksandr I. FILUSZKIN, Andriej W. KUZ’MIN, *Kogda Połock był rossijskim. Połockaja katranija Ivana Groznego, 1563–1579 gg.*, Moskwa 2017], s. 28, 38; Виталий В. ПЕНСКОЙ, *Полоцкая война. Очерки истории русско-литовского противостояния времен Ивана Грозного. 1562–1570 гг.*, Москва 2019 [Vitalij V. Pienskoj, *Połockaja vojna. Oczerki istorii russko-litowskogo protivostojanija wriemien Ivana Groznego. 1562–1570 gg.*, Moskwa 2019], s. 90–91.

tej twierdzy w 1579 r. król Stefan Batory zaczął walkę o odzyskanie Inflant dla Rzeczypospolitej.

Działania wojenne na tym obszarze są tematem dobrze znanym badaczom, jednak analiza logistyki wojskowej pozwala na nowe spojrzenie na przebieg poszczególnych kampanii wojennych i ogólną logikę działań przeciwników. Pod tym względem ważnymi czynnikami charakteryzującymi teatr działań wojennych są umocnienia i szlaki komunikacyjne, ściśle ze sobą powiązane. O lokalizacji twierdz w dużej mierze decydował istniejący system dróg, jednak ze względów militarnych mogło też dojść do celowego przeniesienia umocnień, do których wyznaczono nowe drogi. Oznacza to, że twierdze można traktować jako punkty potwierdzające przebieg sieci komunikacyjnej. Jednocześnie, żeby wyjaśnić znaczenie pewnych dróg i węzłów komunikacyjnych, trzeba brać pod uwagę potencjał militarny umocnień, co jest możliwe dzięki porównaniu ich arsenałów i garnizonów. Mając na uwadze powyższe aspekty, zamierzam przedstawić współzależność szlaków komunikacyjnych i systemów twierdz, które zostały wybudowane przez Wielkie Księstwo Litewskie i Moskwę na białoruskim Podźwiniu w czasie wojny inflanckiej³.

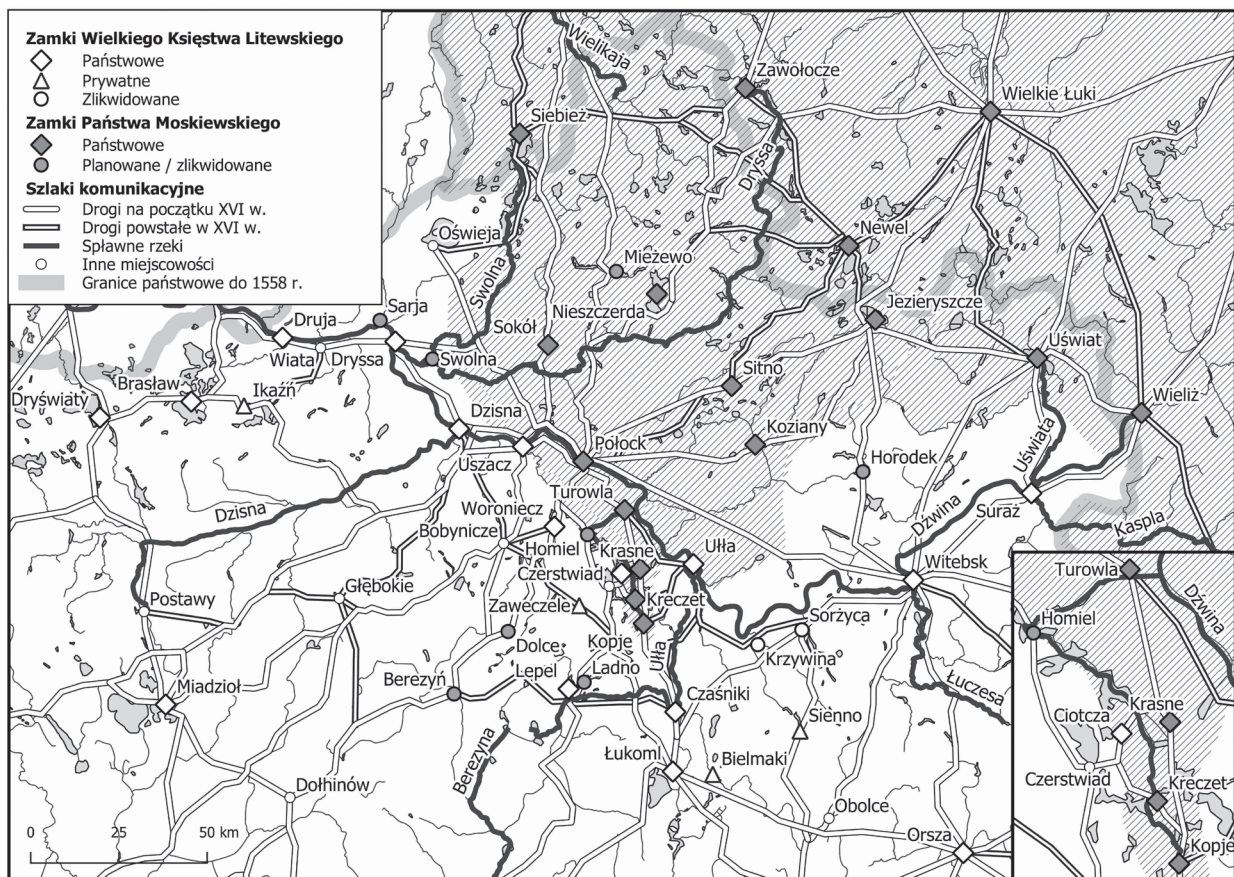
PRZYGOTOWANIE DO OBRONY

W połowie XVI w. system obronny Wielkiego Księstwa Litewskiego na Podźwiniu opierał się na kilku dużych twierdzach (Połock, Witebsk, Braśław), które zapewniały kontrolę nad całymi regionami administracyjnymi – województwami i powiatami. Mniejszych zamków służących do obrony granic i węzłów komunikacyjnych prawie nie było. Świadczy o tym wysłanie broni z Wilna na pogranicze w 1552 r., spowodowane rosnącym napięciem w stosunkach z Moskwą⁴. Do zamków dotarło wtedy 605 hakownic, które były podstawową bronią w obronie umocnień i dlatego najlepiej nadają się do analizy ich potencjału militarnego. Najwięcej hakownic wysłano do głównych zamków nad Dźwiną: do Połocka 50 i do Witebska 40⁵. W pierwszej połowie lat 40. XVI w.

³ Rekonstrukcja przebiegu głównych szlaków została przedstawiona na załączonej mapie. Obecnie prowadzę badania nad systemem komunikacji lądowej w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV–XVII w. na podstawie obszernego zespołu źródeł pisanych i kartograficznych; wyniki tej pracy będą przedstawione w kolejnych publikacjach. W tym artykule ze względu na brak miejsca dla prezentacji szczegółowych opisów dróg ograniczę się do informacji o głównych szlakach wraz z podaniem w przypisach wskazówek na temat ważniejszych źródeł. Jednocześnie należy zaznaczyć, że dalsze badania i poszerzenie bazy źródłowej mogą doprowadzić do pewnych korekt przebiegu dróg.

⁴ Marek FERENC, *Radziwiłłowie wobec zagrożenia moskiewskiego w latach 1548–1558*, [in:] *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. Mirosław NAGIELSKI, Karol ŻOJDŹ, Warszawa 2016, s. 39.

⁵ Kungliga Biblioteket, Stockholm (dalej cyt. KB), sygn. D 1473, k. 16–38v. Rejestr broni i amunicji wysłanej z Wilna do pogranicznych zamków Wielkiego Księstwa Litewskiego i do Inflant w latach 1550–1566 był do niedawna znany z kopii z początku XIX w., zob. Tadeusz

Mapa 1. Zamki i drogi na białoruskim Podzwinię w 1570 r.

wzniesiono niewielki zamek Dryssa⁶, którego głównym zadaniem miała być ochrona ujścia Dryssy – ważnego pod względem logistyki wojskowej prawego dopływu Dźwiny. Po Dryssie i jej dopływie Swolnie można było dopłynąć do Siebieża, który Rosjanie zajęli i ufortyfikowali w 1535 r. Stąd drogą lądową można było szybko dotrzeć do rzeki Wielkiej, która płynęła do Pskowa⁷, jak to było w czasie kampanii Batorego w 1581 r., gdy działa i żywność w kierunku Pskowa transportowano na statkach po Dryssie do Zawołocza⁸. Po zbudowaniu Siebieża jeszcze przed wybuchem wojny inflanckiej dowództwo moskiewskie mogło również skorzystać z tej drogi wodnej w odwrotnym kierunku oraz zablokować Dźwinę, więc zajęcie ujścia Dryssy przez żołnierzy litewskich należy traktować jako akcję mającą na celu zabezpieczenie komunikacji w pobliżu Połocka na wypadek agresji ze strony Moskwy.

Należy zauważyć, że szlaki wodne na białoruskim Podźwiniu, które były zalesionym i słabo zaludnionym regionem (szczególnie prawobrzeże Dźwiny), były bardzo ważne dla zaopatrzenia wojsk polowych i twierdz w artylerię, amunicję i żywność. W czasie prowadzonych działań militarnych, np. oblężeń, czynnik ten mógł stać się decydujący. Przykładem takiej sytuacji była kampania w 1579 r., kiedy do Połocka podeszła armia Stefana Batorego i której zaopatrzenie znacznie się polepszyło po zdobyciu fortyfikacji moskiewskich, blokujących wcześniej dostawy rzekami⁹.

Przed rozpoczęciem działań wojennych obie strony zaczęły podejmować aktywne kroki w celu rozszerzenia swoich wpływów w Inflantach. Ze strony Wielkiego Księstwa Litewskiego wyraźnie to widać w uzupełnieniu arsenału

M. NOWAK, *Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości (dalej cyt. SMHW), t. 9: 1963, cz. 2, s. 287–288. Natomiast oryginał rejestru został odnaleziony i udostępniony w formie elektronicznej. Ze względu na nieścisłości w późniejszej kopii w artykule powołuję się na oryginalny zapis, por. https://weburn.kb.se/metadata/379/hs_19884379.htm [dostęp z 10 VIII 2023 r.].

⁶ Василь А. ВАРОНИН, *Дрыса ў XVI стагоддзі*, Commentarii Polocenses historici, t. 1: 2004 [Wasil A. WARONIN, *Drysa u XVI stahoddzi*, Commentarii Polocenses historici, t. 1: 2004], s. 23.

⁷ Drogi z Wilna do Pskowa, [koniec XVI w.], Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург [Rossijskaja nacjonalnaja bibliotieka, Sankt-Pietierburg] (dalej cyt. RNB), fond 971, autograf 152, nr 4, s. 15.

⁸ Jan PIOTROWSKI, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. Aleksander CZUCZYŃSKI, Kraków 1894, s. 15, 37, 38; Рейнгольд ГЕЙДЕНШТЕЙН, *Записки о Московской войне (1578–1582)*, Санкт-Петербург 1889 [Riejngold GIEJDENSZTEJN, *Zapiski o Moskowskiej wojnie (1578–1582)*, Sankt-Pietierburg 1889], s. 180, 259; *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586* (Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 11), wyd. Ignacy POLKOWSKI, Kraków 1889, s. 280.

⁹ *Wiadomości do dziejów polskich z archiwum Prowincyi Szląskiej*, wyd. August MOSBACH, Wrocław 1860, s. 161. W tym samym roku koszt dostarczenia owsa transportem lądowym z Mohylewa do Dżisny wynosił do ok. 140% od jego ceny na rynku mohylewskim; zob. Henryk ŁOWIAŃSKI, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 528.

w Braślawiu, dokąd w 1556 i 1558 r. wysłano 60 hakownic z amunicją i prochem¹⁰. Dryświaty i bliska Druja, którą zaczęto umacniać już po wybuchu wojny, według samego Zygmunta Augusta miały bronić drogi na Wilno¹¹. Wiadomo, że w 1557 r. w Braślawiu, Dryświatach i Dryssie stacjonowały załogi liczące po 150 żołnierzy¹².

Początek działań wojennych w Inflantach zmusił Wilno do wzmocnienia starych zamków oraz budowy nowych na pograniczu z państwem moskiewskim. Transporty z bronią świadczą o tym, że najmocniejszego uderzenia ze strony Moskwy obawiano się w rejonie białoruskiego Podźwinia. W 1559 r. z wileńskiego arsenału do Połocka wysłano dwa działa i 100 hakownic, do Witebska – dwa działa i 29 hakownic, do Braśławia – 30 hakownic, do Jezieryszcza – cztery działa¹³. Zamek w Jezieryszczu zaczęto wznosić w tym samym roku¹⁴ w celu obrony szlaków z Wielkich Łuk do Witebska i Połocka. Wiadomo, że w 1561 r. stała tu załoga składająca się z 200 żołnierzy¹⁵. Przypuszczalnie zimą 1562/1563 r. wojska moskiewskie utworowały nową drogę z Newła do Sitna i dalej do Połocka. Stamtąd do Jezieryszcza można było również dojechać przez Koziany. Prawdopodobnie w tym samym roku założono nowy zamek w Surażu nad Dźwiną¹⁶, który pozwolił ustanowić kontrolę nad biegiem rzeki powyżej Witebska i ujściami jej dopływów – Uświaty i Kaspli. O znaczeniu tych rzek dla logistyki wojskowej świadczą późniejsze wydarzenia. W 1580 r. żołnierze Stefana Batorego przetransportowali artylerię rzeką Uświatą do zamku Uświat, a stąd wysłano ją łądem pod Wielkie Łuki. Natomiast podczas wielkiej wojny północnej w XVIII w. wojska rosyjskie aktywnie korzystały z drogi wodnej po Kasple. Można więc stwierdzić, że jeszcze przed początkiem aktywnych

¹⁰ KB, sygn. D 1473, k. 31. Zamek w Braślawiu został wzniesiony jeszcze na początku XV w. jako przeciwwaga dla krzyżackiego Dyneburga, zob. Zbysław WOJTKOWIAK, *Sprawa przyłączenia Braśławia do Litwy. Przyczynek do tworzenia nowych podziałów terytorialnych w W. Ks. Litewskim*, [in:] *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, wyd. Marian BISKUP, Poznań 1976, s. 264.

¹¹ *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, opr. Irena KANIEWSKA, Kraków 1999, s. 557. Zamek w Dryświatach zbudowano na początku XVI w., zob. Zbysław WOJTKOWIAK, *Dryświaty – rubież litewska w średniowieczu*, Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia historica, t. 1: 1985, s. 123, 133–134.

¹² Gediminas LESMAITIS, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, tł. Beata PIASECKA, Warszawa 2013, s. 168.

¹³ KB, sygn. D 1473, k. 17v, 19, 31, 33.

¹⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск [Nacyjnalny historyczny archiwum Białorusi, Minsk] (dalej cyt. NGAB), fond КМФ-18, sprawa 250, arkusz 753v–755v. Dziękuję Hiermanowi Brehierowi za wskazanie tego źródła.

¹⁵ А. И. Филошкин, А. В. Кузьмин, *op.cit.*, s. 73.

¹⁶ Максім Д. МАКАРАЎ, *Ад пасада да магдэбургіі. Прававое становішча насельніцтва месцяў Беларускага Падзьвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008 [Maksim D. MAKARAU, *Ad pasada da mahdeburhii. Prawaoweje stanowiszcza nasiel'nictwa miestau Bielaru-skaha Padzwinnia u XIV – pierszaj palowie XVII st.*, Minsk 2008], s. 31, 94, 205.

działań wojennych Litwa rozbudowała na Podźwiniu sieć warowni w celu zabezpieczenia szlaków wiodących do głównych twierdz, zabezpieczone zostały zwłaszcza wszystkie drogi wodne przydatne do przerzucenia artylerii i materiałów wojennych do Połocka i Witebska, co znacznie utrudniało dowództwu moskiewskiemu ich zdobycie. Jednocześnie można dostrzec, że po rozlokowaniu żołnierzy na zimowe kwatery w październiku 1561 r. w Wilnie najbardziej troszczyły się o sytuację w Inflantach. Prawie całą piechotę skierowano do inflanckich zamków, a jazdę rozłożono w powiecie brasławskim¹⁷.

UDERZENIE NA POŁOCK

Rozejm między Wilnem a Moskwą trwał do wiosny 1562 r., po czym na pograniczu rozpoczęły się walki, z których najbardziej znaczącym był atak moskiewski z Wielkich Łuk na Witebsk, w którym spalono miasto, ale zamku nie zdobyto¹⁸. W związku z tym Litwini skupili się na zaopatrzeniu i budowie umocnień wzdłuż granicy z Moskwą, co widać po transportach broni z Wilna. Najwięcej w 1562 r. wysłano do Połocka: w kwietniu – czerwcu – amunicję i proch, w sierpniu i listopadzie – 19 dział i 100 hakownic. Do Witebska w czerwcu sprowadzono 100 hakownic, w sierpniu – sześć dział. Zamki w Dryssie i Surazu dostały po 30 hakownic. Zaopatrzone w amunicję były też Brasław i Jezieryszcze¹⁹. W lipcu 1562 r. Florian Zebrzydowski, dowódca polskiego korpusu na Podźwiniu, raportował, że dowódcy moskiewscy mają zamiar zbudować nową warownię w odległości „10 mil” od Połocka²⁰. Najpewniej chodziło o Sitno, a akcję tę planowano w ramach przygotowania przyszłej wielkiej wyprawy na litewski Połock. Realizację tego zamiaru prawdopodobnie uniemożliwiła obecność w regionie silnego polskiego korpusu. Należy dodać, że w dalszym ciągu wojny dowództwo litewskie często dostawało wiadomości o planach przeciwnika o budowie w różnych miejscach nowych warowni, jednak przypuszczalnie była to w wielu przypadkach celowa dezinformacja. Jak pokazały dalsze wydarzenia, Rosjanie obawiali się wznosić nowe zamki zbyt daleko od ich istniejących twierdz, którymi na początku wojny były Wielkie Łuki i Zawołoczce. Dlatego wszystkie moskiewskie środki były skoncentrowane na Newlu, gdzie prawdopodobnie w tym czasie wzniesiono nową twierdzę²¹.

¹⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). Viešųjų reikalų knyga 7*, par. Algirdas BALIULIS, Vilnius 1996, nr 66.

¹⁸ Józef JASNOWSKI, *Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, Przegąd Historyczno-Wojskowy, t. 9: 1937, z. 2, s. 281–285, 288; А. И. ФИЛОШКИН, А. В. КУЗЬМИН, op.cit., s. 10.

¹⁹ KB, sygn. D 1473, k. 17v–19v, 31, 33, 34v.

²⁰ J. JASNOWSKI, op.cit., s. 283.

²¹ Баляслаў БРЭЖГО, *Замкі Віцебшчыны*, Вільня 1933 [Balasław BREŻNO, *Zamki Wiciebszczyzny*, Wilnia 1933], s. 23. W 1544 r. w Newlu wspomina się tylko o włości, zob. Сборник

Jej głównym zadaniem była obrona drogi w kierunku Połocka od strony litewskiego zamku w Jezieryszczu.

Jesienią 1562 r. Iwan IV zaczął przygotowywanie wielkiej wyprawy na Połock. Armia moskiewska ruszyła przez Toropiec, Wielkie Łuki, Newel, Sitno, a 30 I 1563 r. główne siły stanęły przed Połockiem, będącym główną litewską twierdzą na Podźwiniu. Według różnych szacunków car zebrał pod Połockiem od 30 do 50 tys. żołnierzy, nie licząc czeladzi, oraz do 150 dział, z których 40 były ciężkimi. Z kolei załoga Połocka liczyła około 2 tys. żołnierzy, a z mieszczanami liczba obrońców mogła dochodzić do 6 tys.²² W dniu 15 lutego, po tygodniowym bombardowaniu, Połock skapitulował. Badacze są zgodni, że użycie ciężkiej artylerii na wielką skalę stało się decydującym czynnikiem, który spowodował szybkie poddanie się²³. Konieczność użycia ciężkich dział pod Połockiem tłumaczy prowadzenie przez Iwana IV kampanii zimą. Jak wspomniano, nie było dogodnej drogi wodnej do Połocka: rzeka Połota była zbyt płytka, a Witebsk, Suraż i Dryssa blokowały ruch po Dźwinie. Transportowanie ciężkich dział lądem w cieplejszych porach roku było możliwe dopiero po przygotowaniu dobrej drogi, co wymagało czasu, a prowadzenie takich prac na terytorium wroga pozbawiłoby planowany atak czynnika zaskoczenia. W takich warunkach wykorzystanie zimowej drogi było najbardziej racjonalnym rozwiązaniem. Zimą koszty utrzymywania armii znacznie wzrastały, lecz dowództwo moskiewskie było w stanie szybko i ze znaczną liczbą dział podejść do Połocka, co przyczyniło się do sukcesu całej kampanii. Aby szybko dojść pod Połock, dowództwo moskiewskie prawdopodobnie zrezygnowało z oblężenia Jezieryszcza, a utorowało nową drogę przez Newel.

Na szczególną uwagę zasługuje kwestia, dlaczego dowództwo moskiewskie wybrało Połock jako cel kampanii. Do wojny miasto nad Połotą było jednym z najbogatszych w Wielkim Księstwie Litewskim, a jego opanowanie pozwalało kontrolować żeglugę po Dźwinie i uzyskać dostęp do Inflant drogą wodną²⁴. Po upadku Połocka jednak rzekę nadal blokował potężny Witebsk, czyli z punktu

Императорского Русского исторического общества, т. 59, Санкт-Петербург 1887 [Sbornik Impieratorskogo Russkogo istoriczeskogo obszczestwa, t. 59, Sankt-Pietierburg 1887] (dalej cyt. SIRIO), s. 238, 241.

²² Дмитрий Н. АЛЕКСАНДРОВ, Дмитрий М. ВОЛОДИХИН, *Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках*, Москва 1994 [Dmitrij N. ALEKSANDROW, Dmitrij M. WOŁODICHIN, *Bor'ba za Połock mieźdu Litwoj i Rusju w XII–XVI wekach*, Moskwa 1994], s. 92; Андрей Н. ЯНУШКЕВИЧ, *Ливонская война. Вильно против Москвы 1558–1570 гг.*, Москва 2013 [Andriej N. JANUSZKIEWICZ, *Liwońska wojna. Wilno protiw Moskwy 1558–1570 gg.*, Moskwa 2013], s. 68, 71–72; А. И. ФИЛОШКИН, А. В. КУЗЬМИН, *op.cit.*, s. 24–27, 30–37; В. В. ПЕНСКОЙ, *op.cit.*, s. 81–82, 86–87.

²³ Д. Н. АЛЕКСАНДРОВ, Д. М. ВОЛОДИХИН, *op.cit.*, s. 102; А. Н. ЯНУШКЕВИЧ, *op.cit.*, s. 73; А. И. ФИЛОШКИН, А. В. КУЗЬМИН, *op.cit.*, s. 34.

²⁴ Д. Н. АЛЕКСАНДРОВ, Д. М. ВОЛОДИХИН, *op.cit.*, s. 88.

widzenia wojskowej logistyki sukces nie był oczywisty. Dlatego badacze szukali motywu natury religijnej i ideologicznej, skąd taki a nie inny cel ataku²⁵. Wydaje się jednak, że pierwszorzędne znaczenie miały wojskowa logistyka i dążenie do osiągnięcia głównego celu wojny – opanowania Inflant. W przypadku pierwszego uderzenia na Witebsk i jego zdobycia Moskwa nie uzyskabyby znaczącej przewagi na Podźwiniu, a Wilno miałoby czas na wzmocnienie obrony Połocka. Natomiast zorganizowanie kolejnej kampanii na dużą skalę i osiągnięcie kolejnego sukcesu, mając przed sobą jeszcze bardziej potężną warownię, byłoby dość trudne. Dlatego postanowiono najpierw zaatakować główną twierdzę, a Witebsk planowano blokować i zmusić do poddania, co widać z późniejszych działań wojsk moskiewskich. Pogłoski, że Moskwa planuje uderzenie na Witebsk, krążyły już w 1562 r.²⁶ Można jednak uznać, że była to świadoma i skuteczna dezinformacja, która zmusiła dowództwo litewskie do rozproszenia dostępnych zasobów wojskowych między dwie najważniejsze twierdze Podźwinia. Motywy wojskowologiczne w uderzeniu na Połock widzieli też Litwini, tylko że dla nich kluczowe było raczej poważne zagrożenie dla stolicy państwa. Dlatego w lutym 1563 r. Zygmunt August nazwał utracony wówczas połocki zamek „bramą państwa naszego”²⁷. W tym samym czasie kanclerz Mikołaj Radziwiłł stwierdzał, że Inflanty „nie potrzeba dobywać mieczem ani mordować, ale iż za zdobyciem Połocka jego [cara – M.V.] będą”²⁸. Podobnie pisał król Stefan Batory, który w 1579 r. wznowił wojnę z Moskwą obleganiem Połocka, zaznaczając, że warownia ta „leży nad rzeką Dźwiną i jest bramą do Inflant i Litwy”²⁹.

Skala zaopatrzenia w broń palną zamków na Podźwiniu już w początkowej fazie konfliktu wskazuje, że w Wilnie uważano ten teatr działań wojennych za jeden z ważniejszych. Ogólnie w latach 1552–1562 do Połocka wysłano 21 dział, 250 hakownic, do Witebska – osiem dział, 203 hakownicy. Dla porównania arsenał Mohylewa powiększono o cztery działa i 110 hakownic, a Kijów, który był głównym ukraińskim zamkiem na moskiewskim pograniczu, otrzymał dwa działa i 110 hakownic³⁰. W wyniku tego zimą 1562/1563 r. Połock miał największy arsenał broni wśród litewskich twierdz pogranicznych – 46 dział

²⁵ А. И. Филиошкин, А. В. Кузьмин, op.cit., s. 6–10. Z kolei Andriej Januszkiwicz uważał, że uderzenia na Połock nie da się wytłumaczyć ze strony wojskowo-strategicznej i w tej kampanii trudno dostrzec racjonalne motywy, zob. А. Н. Янушкевич, op.cit., s. 64–66.

²⁶ J. JASNOWSKI, op.cit., s. 281–285, 288; А. И. Филиошкин, А. В. Кузьмин, op.cit., s. 10.

²⁷ „СДный замокъ, так немалый клейнот, а ворота панства нашого”, zob. *Archiwum księży Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* (dalej cyt. AS), t. 6: 1549–1577, wyd. Zygmunt L. RADZIWIŃSKI, Lwów 1910, s. 227.

²⁸ *Listy króla Zygmunta Augusta*, s. 444.

²⁹ Р. ГЕЙДЕНШТЕЙН, op.cit., s. 43–44.

³⁰ KB, sygn. D 1473, k. 17v–19v, 21v, 28.

i 279 hakownic³¹. Dla porównania: w Pskowie, który w latach 1581–1582 wytrzymał oblężenie potężnej armii Stefana Batorego, a w 1615 r. – Gustawa Adolfa, w 1633 r. było 111 dział i 287 hakownic³², w Smoleńsku, który w latach 1609–1611 był oblegany przez armię Rzeczypospolitej, znajdowało się około 100 dział i 170 hakownic³³. Do tego trzeba dodać, że obie te twierdze, o dużej długości murów obronnych, były jednymi z najsilniejszych w państwie moskiewskim.

Litwini przypuszczali, że Moskwa może zaatakować zimą, dlatego na 6 XII 1562 r. zwołano pospolite ruszenie w Mińsku. Miejsce koncentracji wskazuje na to, że Litwini nie znali szczegółów przyszłej kampanii Iwana IV. Z Mińska można było przez Dołhinów przejść do Połocka lub przez Borysów do Witebska czy w rejon górnego Dniepru. O ataku na Połock w Wilnie dowiedziano się dopiero 23 I 1563 r.³⁴ W tym samym czasie dotarła informacja o przygotowaniu przez Rosjan dwóch dróg do litewskiej granicy w kierunku Połocka (z Wielkich Łuk na Newel i z Pskowa), zebrany był też materiał na budowę mostów już po przejściu granicy³⁵. Dlatego miejsce zebrania pospolitego ruszenia przeniesiono do Dołhinowa, skąd siły litewskie mogły ruszyć do Głębokiego lub wprost przez Berezynę do Połocka. Ten drugi, tzw. berezyński, gościniec najwyraźniej przechodził wzdłuż rzeki Czernicy, dopływu Berezyny, gdzie zimą 1562/1563 r. przez pewien czas stacjonowało wojsko litewskie, próbując przyjąć z pomocą oblężonej twierdzy³⁶. Niebezpieczeństwo uderzenia z tej strony rozumiano także w obozie moskiewskim pod Połockiem, więc na drogę berezyńską wysłano podjazd³⁷.

Zapewne już w lutym 1563 r. moskiewskie oddziały – w celu zabezpieczenia zdobytego Połocka przed kontratakiem – zniszczyły tereny województwa

³¹ *Рэвізія Полацкага ваяводства 1552 года*, уклад. Васіль А. ВАРОНІН, Мінск 2011 [Revizija Połackaha wajaводства 1552 hoda, układ. Wasil A. WARONIN, Minsk 2011], s. 34–35; KB, sygn. D 1473, k. 17v–18v.

³² Андрей А. МИХАЙЛОВ, *Затинные пищали на вооружении крепостей Псковской земли в XVII в.*, Археология и история Пскова и Псковской земли, вып. 59: 2014 [Andriej A. Miśnałow, *Zatinnuju piščzali na wooruženii kriepostiej Pskowskoj ziemi w XVII w.*, Archeologija i istorija Pskowa i Pskowskoj ziemi, wyp. 59: 2014], s. 184.

³³ Александр М. МОЛОЧНИКОВ, *Смоленская артиллерия в 1609 г.*, Война и оружие. Новые материалы и исследования, 2017, ч. 3 [Aleksandr M. Mołocznirow, *Smolenskaja artillerija w 1609 g.*, Wojna i orużyje. Nowyje matieriały i issledowanija, 2017, cz. 3], s. 308.

³⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt. AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej cyt. AR), dz. II, sygn. 3309, s. 1–3; A. H. ЯНУШКЕВИЧ, op.cit., s. 69–70, 137–138; A. И. ФИЛОШКИН, A. В. КУЗЬМИН, op.cit., s. 30–31.

³⁵ AGAD, AR, dz. II, sygn. 3310, s. 1.

³⁶ *Витебская старина*, т. 4, ч. 1. сост. Алексей П. САПУНОВ, Витебск 1885 [Witebskaja starina, t. 4, cz. 1. sost. Aleksiej P. SAPUNOW, Witebsk 1885] (dalej cyt. WS), s. 56, 188.

³⁷ Ibid., s. 61.

połockiego na zachód i południowy zachód od niego. Przede wszystkim został zniszczony trakt wileński, który szedł przez Głębokie³⁸. Na południowym wschodzie Moskale dotarli do Lepla, Czaśników i Łukomla³⁹. W tym kierunku z Połocka odchodziły dwa ważne gościńce: zachodni zwany w źródłach czerstwiadzkim prowadził przez Czerstwiad do Łukomla, wschodni – do Orszy. W dalszym ciągu droga orszańska stała się szczególnie ważna wobec dążenia Moskwy do zablokowania Witebska.

„WOJNA ZAMKÓW”

Po upadku Połocka dowództwo litewskie musiało stworzyć od podstaw system obrony na lewym brzegu Dźwiny. Jediną twierdzą nad rzeką został niewielki zamek w Dryssie, o potrzebie „ratowania” którego w sierpniu 1563 r. pisał Zygmunt August⁴⁰. Wiadomo, że w maju–czerwcu 1563 r. 215 rusznic do Dryssy wysłał książę kurlandzki Gotthard Kettler, obawiając się, że Rosjanie opanują całe dorzecze Dźwiny do Inflant. Od listopada 1563 do sierpnia 1564 r. z Wilna do Dryssy wysłano kolejne 36 hakownic i 140 rusznic, a w 1565 r. – jeszcze dwa działa, trzy hakownice i 10 rusznic⁴¹. Arsenaly Witebska, Braślawia i Jezieryszcza w 1563 r. zostały uzupełnione jedynie amunicją⁴². Wiadomo też o obecności garnizonu w Dryświatach⁴³.

Zimą 1563/1564 r. dowództwo moskiewskie zaplanowało najazd na dużą skalę w głąb Wielkiego Księstwa Litewskiego, aby zmusić je do rozejmu. Podobne kampanie zimowe prowadzono zimą 1512/1513 i 1534/1535 r. i były one skuteczne. W Wilnie oczekiwano podobnego rozwoju wydarzeń, ale kierunek uderzenia nie był znany, dlatego pospolite ruszenie zwołano w Krewie⁴⁴, skąd można było przejść przez Dołhinów w dorzecze Dźwiny lub przez Borysów do Dniepru. O tym, że najbardziej obawiano się o stolicę, do której wróg

mógł dotrzeć przez Braślaw, Głębokie lub Dołhinów, wskazują dane o dystrybucji broni w styczniu 1564 r. Oprócz uzupełnienia arsenału w Dryssie, 10 ha-

³⁸ Писцовые книги XVI века, отд. 2: Местности губерний: Ярославской, Тверской, Витебской, Смоленской, Калужской, Орловской, Тульской, ред. Николай В. КАЛАЧОВ, Санкт-Петербург 1877 [*Piscowuje knigi XVI wieka, отд. 2: Miestnosti gubernij: Jarosławskiej, Twierskiej, Witebskiej, Smolenskiej, Kałużskiej, Orłowskiej, Tulskiej*, ried. Nikolaj W. KAŁACZOW, Sankt-Pietierburg 1877], s. 422, 435–436, 440; WS, t. 4, ч. 1, s. 6, 14, 50, 61; *Wiadomości do dziejów polskich*, s. 161; P. ГЕЙДЕНШТЕЙН, op.cit., s. 62.

³⁹ А. И. Филюшкин, А. В. Кузьмин, op.cit., s. 49.

⁴⁰ *Listy króla Zygmunta Augusta*, s. 450–451.

⁴¹ KB, sygn. D 1473, k. 34v–35v.

⁴² Ibid., k. 19v, 31, 33.

⁴³ G. LESMAITIS, op.cit., s. 170.

⁴⁴ Андрэй М. ЯНУШКЕВИЧ, *Вульская бітва 1564 г.*, Commentarii Polocenses historici [Андрей М. ЯНУСКЕВИЧ, *Wulskaja bitwa 1564 h.*, Commentarii Polocenses historici], t. 1: 2004, s. 34.

kownic i 50 rusznic wysłano do Drui oraz 50 rusznic do Miadzioła. Arsenal zamku w Miadziole został w marcu–kwietniu uzupełniony o kolejne cztery działa i 30 hakownic⁴⁵. Mały zamek w Drui należał do książąt Massalskich i najwyraźniej od 1515 r. był opuszczony, dlatego na początku wojny musiano go odbudowywać środkami pochodzącymi ze skarbu państwa. Ta skromna fortalicja, sądząc po źródłach moskiewskich, jeszcze w 1566 r. nie była ukończona⁴⁶. Zamek w Miadziole pierwotnie również był prywatną rezydencją, lecz w latach 40. XVI w. przeszedł na własność monarchy. Kompletna modernizacja jego umocnień po upadku Połocka świadczy o dążeniu do obrony drogi biegnącej w kierunku Wilna⁴⁷. Połockie zgrupowanie wojsk moskiewskich pod koniec stycznia 1564 r. ruszyło jednak w stronę Orszy, żeby połączyć się z oddziałami, które wyszły ze Smoleńska. W pobliżu rzeki Uła pod Czaśnikami połockie zgrupowanie zostało rozbite przez Litwinów.

Zwycięstwo pod Czaśnikami nie wykluczyło niebezpieczeństwa uderzenia na Wilno. Dlatego wiosną 1564 r. pospolite ruszenie powołano do Miadzioła, a latem rozpoczęto budowę silnego zamku w ujściu Dżisny (pierwotnie zwanego Ujściem lub Kopcem, a później – Dżisną). O skali prac świadczą wojenne transporty z Wilna: w lipcu–sierpniu wysłano tu 4 działa, 80 hakownic, 100 rusznic, w październiku – 30 rusznic, w lutym 1565 r. – kolejne 30 rusznic. Ponadto w lipcu–wrześniu 1564 r. przekazano tu 450 rydli, łopat, siekier i innych narzędzi do budowy umocnień, i jeszcze 60 w październiku 1565 r.⁴⁸ Głównym zadaniem tej twierdzy była ochrona szlaku wodnego po Dziśnie, który prowadził w kierunku Wilna. W czasie kampanii lat 1579–1581 Stefan Batory prowadził artylerię, prowiant i piechotę po tej rzece z Litwy na Podzwynie⁴⁹. Niewykluczone, że zamek dziśniejszy był pierwotnie przygotowany jako baza dla odzyskania Połocka przez wojsko litewskie jesienią 1564 r. Pod koniec lata 1564 r. rozpoczęto budowę zamku w Leplu, a w styczniu 1565 r. wysłano do niego 20 rusznic⁵⁰. Ta niewielka fortalicja pierwotnie miała zamknąć drogę z Połocka do Borysowa. Po upadku Połocka i budowie kilku moskiewskich

⁴⁵ KB, sygn. D 1473, k. 29, 36v.

⁴⁶ *Писцовые книги XVI века*, s. 428.

⁴⁷ Миколай А. Волкаў, Миколай А. Плавінскі, *Мядзельскі замак у святле пісьмовых і археалагічных крыніц*, *Архіварыус*, вып. 13: 2015 [Mikołaj A. Wołkaj, Mikołaj A. Pławin-ski, *Miadzielski zamek u swiatle piśmowych i archiealagicznych krynic*, *Archiwaryus*, wyp. 13: 2015], s. 70–73, 87–88.

⁴⁸ KB, sygn. D 1473, k. 37–38.

⁴⁹ Р. Гейденштейн, *op.cit.*, s. 64, 105, 113, 180, 259.

⁵⁰ *Listy króla Zygmunta Augusta*, s. 468; KB, sygn. D 1473, k. 37.

twierdz na lewym brzegu Dźwiny przez Lepel przeszła także droga z Witebska do Wilna, a w pobliżu utworowano gościniec z Mohylewa do Dżisny⁵¹.

Po klęsce pod Czaśnikami strona moskiewska zmieniła strategię i przeszła do stopniowego wzmocnienia swojej pozycji na Podźwiniu przez budowę nowych twierdz. Przede wszystkim zwrócono uwagę na zamek w Jezieryszczu, który osłaniał Witebsk, a jednocześnie zagrażał komunikacji Połocka przez Sitno i Newel z Wielkimi Łukami. Wobec braku dogodnej drogi wodnej i przebywania w strefie ciągłych działań wojennych załoga połocka musiała być silnie uzależniona od transportów drogami lądowymi, a główną wśród nich był trakt przez Sitno, który zwano wielkołuckim lub moskiewskim⁵². Pierwszą próbę zdobycia zamku Jezieryszcze wojska moskiewskie podjęły w czerwcu 1564 r., jednak zostały odparte. W celu wzmocnienia załogi zamku w październiku z Wilna wysłano do niego dodatkową amunicję⁵³. Transport nie zdążył jednak dotrzeć, gdyż twierdza została ponownie oblężona i padła 6 listopada, po czym została zaraz odbudowana i obsadzona załogą moskiewską. Pod koniec 1564 r. Rosjanie posiadali na Podźwiniu sześć zamków: Wieliż, Zawołocz, Newel, Jezieryszcze, Połock i Siebież⁵⁴.

Po utracie zamku jezieryskiego dowództwo litewskie zaczęło obawiać się uderzenia na Witebsk⁵⁵. Zdobycie tej twierdzy otworzyłoby Iwanowi IV drogę wodną do Połocka, co znacznie ułatwiłoby podbój Inflant. Dlatego zimą 1565/1566 r. planowano wysłać do Witebska 2000 kozaków i polski korpus składający się z 2000 żołnierzy oraz 500 kozaków do Suraża⁵⁶. Jednocześnie pojawiły się propozycje, by opuścić małe zamki (Drysę oraz Suraż) i skoncentrować wszystkie zasoby do obrony głównych twierdz⁵⁷. Należy w tym widzieć nie tyle panikę, ile pewną racjonalną strategię w obliczu rosnącego zagrożenia. Podobnie postąpiło dowództwo moskiewskie w 1581 r., gdy silna armia

⁵¹ Российский государственный военно-исторический архив, Москва [Rossijskij gosudarstwiennyj wojenno-istoriczieskij archiw, Moskwa] (dalej cyt. RGVIA), fond 846, opis 16, dzieło 18613, k. 108–108v. Dziękuję Siergiejowi Polechowowi za wskazanie tego źródła i możliwość zapoznania się z jego kopią.

⁵² WS, t. 4, cz. 1, s. 52, 53, 56; Р. Гейденштейн, op.cit., s. 52, 53; Зиновий Ю. Копыцкий, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, Минск 1966 [Zinowij Ju. KOPYCKIJ, *Ekonomiczieskoje razwitiije gorodow Bielorusсии w XVI – pierwoj połowinie XVII w.*, Minsk 1966], s. 153.

⁵³ KB, sygn. D 1473, k. 20, 33v.

⁵⁴ WS, t. 4, cz. 1, s. 70–73.

⁵⁵ Ibid., s. 131–132.

⁵⁶ Документы Московского архива Министерства юстиции, т. 1, сост. Митрофан В. Довнар-Запольский, Москва 1897 [Dokumenty Moskowskiego archiwa Ministerstwa justicii, t. 1, sost. Mitrofan W. DOWNAR-ZAPOLSKIJ, Moskwa 1897], s. 193–196; *Listy króla Zygmunta Augusta*, s. 480, 493.

⁵⁷ *Listy króla Zygmunta Augusta*, s. 488.

Stefana Batorego ruszyła na północ, szereg małych twierdz zostało celowo opuszczonych, a ich załogi, uzbrojenie i amunicję wysłano w celu wzmocnienia Pskowa⁵⁸.

W 1565 r. na skutek epidemii intensywność działań wojennych się zmniejszyła⁵⁹. Jednak latem 1566 r. w czasie rokowań pokojowych Rosjanie rozpoczęli budowę nowych twierdz⁶⁰. Próby oblężeń nowych umocnień nie były zbyt skuteczne, więc dowództwo litewskie obrało tę samą strategię i zaczęło budowę swoich fortyfikacji. Ta „wojna zamków” trwała do rozejmu w 1570 r., a logikę budowy twierdz i plany przeciwników da się zrozumieć przy uwzględnieniu systemu dróg lądowych i wodnych.

Jako pierwsza powstała w lipcu 1566 r. moskiewska twierdza w Uświacie⁶¹. Przypuszczalnie dla dowództwa moskiewskiego ważne było zabezpieczenie drogi ze Smoleńska przez Wieliz do Wielkich Łuk, której zagrażały załogi Witebska i Suraza. W tym samym czasie musiał powstać też mały zamek Mieżewo na dawnej drodze z Połocka do Pskowa⁶². Jego znaczenie zmalało po utworzeniu nowego gościńca nieco na zachód, co stało się najpewniej podczas kampanii księcia Witolda Kiejstutowicza na Opoczkę w 1426 r. W czasie wojny inflanckiej nazywano ją drogą siebiezską lub pskowską⁶³. Znaczenie dawnego szlaku było mniejsze, lecz korzystano z niego do końca XVI w.⁶⁴ Zameczek Mieżewo miał zabezpieczać komunikację między Połockiem a Opoczką. Później tę funkcję przejęła nowa silna twierdza Sokół, a Mieżewo porzucono.

Latem lub wczesną jesienią 1566 r. Litwini zajęli horodyszczę w Woroniczu koło przeprawy przez Uszacę i zablokowali moskiewskiemu garnizonowi w Połocku dostęp do dróg w kierunku Głębokiego i Berezynia⁶⁵. Ponadto z Woronicza można było kontrolować ruch po drodze czerstwiadzkiej i wyjść na gościniec orszański. Stąd próbowano – nieskutecznie – przeszkodzić Rosjanom w budowie nowej twierdzy u ujścia Uły, którą założono 12 X 1566 r.⁶⁶

⁵⁸ Р. Гейденштейн, op.cit., s. 184; J. Piotrowski, op.cit, s. 44–45.

⁵⁹ А. Н. Янушкевич, op.cit., s. 105–106.

⁶⁰ Ibid., s. 108, 153–154, 319, 325–326.

⁶¹ *Полное собрание русских летописей*, т. 13, ред. Сергей Ф. Платонов, Санкт-Петербург 1906 [*Połnoje sobranije russkich letopisiej*, t. 13, ried. Siergiej F. Płatonow, Sankt-Pietierburg 1906] (dalej cyt. PSRL), s. 403.

⁶² SIRIO, т. 71, Санкт-Петербург 1890 [t. 71, Sankt-Peterburg 1890], s. 438.

⁶³ RGVIA, фонд 846, opis 16, dzieło 18613, k. 104v; Р. Гейденштейн, op.cit., s. 52; В. В. Пенской, op.cit., s. 99.

⁶⁴ Василь А. Варонин, *Рэестр пунных слуг Полацкага ваяводства 1585 года*, Мінск 2009 [Wasil A. Waronin, *Rejestr putnych sluh Połackaha wajawodstva 1585 hoda*, Minsk 2009], s. 40.

⁶⁵ Według A. Januszkiewicza zamek w Woroniczu mógł powstać już w 1564 r., zob. А. Н. Янушкевич, op.cit., s. 109. Jednak w źródłach brakuje wzmianek o wykorzystaniu tej placówki dla celów wojennych przed 1566 r.

⁶⁶ SIRIO, т. 71, s. 438.

Zamek ten pozwolił Moskwie przejąć kontrolę nad drogą wodną po Ulle i rozpocząć posuwanie się na południe województwa połockiego. O znaczeniu tej rzeki świadczy fakt, że aż do połowy XVI w. po Ulle i Berezynie połocczanie prowadzili statki do Kijowa⁶⁷. Hetman Grzegorz Chodkiewicz pisał o potrzebie umocnień w Woroniczu i ujściu Ułły już w 1564 r., w drugim miejscu nawet rozpoczęto pewne prace, lecz Rosjanie zmusili Litwinów do porzucenia tej placówki⁶⁸. Z kolei, żeby zabezpieczyć budowę swojego zamku w Ulle, moskiewski garnizon z Połocka zaatakował 28 X 1566 r. Woronicz, ale nie zdołał go zdobyć⁶⁹. Niebawem Zygmunt August nakazał skoncentrowanie na budowie zamku w Woroniczu wszystkich dostępnych w regionie zasobów⁷⁰. W grudniu 1566 r. Rosjanie rozpoczęli budowę twierdzy Sokół na Niszczy, prawym dopływie Dryssy⁷¹. Twierdza Sokół zapewniła bezpieczeństwo na drodze z Połocka do Opoczki i Pskowa, blokując załogi litewskich zamków Dzisna i Dryssa, które dokonywały głębokich najazdów na okupowane przez Moskwę prawobrzeże Dźwiny⁷². Położenie nowej twierdzy w pobliżu Dryssy umożliwiało dostarczenie do niej rzeką materiałów wojennych i żywności.

System obrony Wielkiego Księstwa Litewskiego na Podźwiniu na przełomie lat 1566–1567 można oceniać po składzie załóg w tamtejszych zamkach. Najliczniejsze garnizony stacjonowały w Witebsku (200 jazdy oraz cztery piesze kompanie, z których dwie liczyły 350 porcji) oraz w trzech zamkach blokujących Połock i Ułłę od zachodu i południa. W Dziśnie było 200 jazdy i cztery piesze kompanie (jedna z nich liczyła 300 porcji), w Leplu – 200 jazdy i trzy piesze kompanie (jedna z nich liczyła 200 porcji), w Woroniczu – 200 jazdy i dwie piesze kompanie. Ponadto w Surażu znajdowały się dwie piesze kompanie (jedna z nich liczyła 100 porcji), w Drui – 150 jazdy oraz piechota w Brasławiu⁷³.

W 1567 r. doszło do poważnych starć w międzyrzeczu Uszaczy i Ułły na orszańskiej drodze, spowodowanych próbą zablokowania Witebska przez wojska moskiewskie. Wiosną do litewskiego dowództwa dotarły pogłoski, że nieprzyjacieli pragnie założyć nowe twierdze w Łukomlu, Czaśnikach i koło ujścia rzeki Sorżycy, w odległości 5 mil od Witebska. Ponadto pojawiła się informacja o planach budowy nowego umocnienia w pobliżu zamku Dryssa (w odległości 1 mili

⁶⁷ RGVIA, fond 846, opis 16, dzieło 18613, k. 108v.

⁶⁸ Р. Гейденштейн, op.cit., s. 51; Marek PŁEWCUZYŃSKI, *Włosi w służbie koronnej za ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, SMHW, t. 35: 1993, s. 306; А. Н. Янушкевич, op.cit., s. 109.

⁶⁹ SIRIO, t. 71, s. 439; AS, t. 7: 1554–1572, wyd. Zygmunt L. RADZIWIŃSKI, Lwów 1910, s. 108–110.

⁷⁰ AS, t. 7, s. 109–110.

⁷¹ PSRL, t. 29, ред. Михаил Н. ТИХОМИРОВ, Москва 1965 [t. 29, ried. Michaił N. ТИХОМИРОВ, Москва 1965], s. 353.

⁷² В. В. ПЕНСКОЙ, op.cit., s. 196.

⁷³ А. Н. Янушкевич, op.cit., s. 254; G. LESMAITIS, op.cit., s. 171.

nad rzeką Sarja lub 3 mil w ujściu rzeki Swolny)⁷⁴. Realizacja tych pomysłów pozwoliłaby Moskwie zajęć prawie całe województwo połockie z wyjątkiem jego południowo-zachodniej części, która najwyraźniej została celowo zdewastowana jeszcze w 1563 r.

Litwinom nie wystarczyło środków, aby obronić wszystkie wymienione miejsca, dlatego w dowództwie trwały dyskusje o tym, gdzie należy budować nowe zamki. Hetman polny Roman Sanguszko, który dowodził wojskami litewskimi na Podźwiniu, proponował budowę twierdzy w Turowli, przy orszańskiej drodze, co umożliwiłoby zablokowanie moskiewskiej twierdzy w ujściu Ułły⁷⁵. Ten pomysł był dość ryzykowny, gdyż niedaleko znajdował się Połock z silną załogą. Sanguszko został zmuszony z niego zrezygnować i odejść z Turowli, gdy w lipcu 1567 r. Rosjanie szybko wzniesli nową twierdzę Kopje w dawnym majątku Susza. W ten sposób dowództwo moskiewskie starało się zdobyć lepszą pozycję na orszańskiej drodze, która biegła z Połocka przez Turowlę, Suszę i dalej do przewozu przez Ułłę⁷⁶. Hetman pokonał część oddziałów moskiewskich zebranych w celu budowy nowej moskiewskiej twierdzy, lecz nie zdążył zmusić do poddania się żołnierzy, którzy się w niej zamknęli, i odstąpił od oblężenia. Dla dowództwa litewskiego było widoczne, że budując zamki Ułła i Kopje, Rosjanie zamierali odciąć drogi z głębi Litwy do Witebska⁷⁷. Po wzniesieniu Kopja do Litwinów dotarły pogłoski, że żołnierze moskiewscy szykują się do dalszego przesuwania na południe w celu zajęcia Łukomla, Czaśników lub jakiejś miejscowości nad rzeką Bóbr⁷⁸. Dalsze wydarzenia pokazały jednak, że Rosjanie obawiali się wznosić nowe twierdze zbyt daleko od swoich dotychczasowych zamków. W tych warunkach Sanguszko skupił się na obwarowaniu Czaśników, żeby obronić drogi w rejonie górnego Dniepru. Już w październiku 1567 r. stacjonował tam litewski garnizon⁷⁹.

Po wielu porażkach bitewnych Rosjanie powstrzymali dalsze natarcia w południowym kierunku i skupili się na wzmocnieniu swoich pozycji na zajętych terenach. Aby zapewnić komunikację Połocka z Ułłą i Kopje, postawili nowy zameczek w Turowli⁸⁰. Jesienią 1567 r. pojawiła się informacja, że Moskwa szykuje się do ataku na Woroniecz i planuje założyć nowe twierdze w Ladnie lub

⁷⁴ AS, t. 7, s. 125–126, 128.

⁷⁵ Ibid., s. 145, 159–161.

⁷⁶ WS, t. 5, cz. 1, сост. Алексей П. САПУНОВ, Витебск 1888 [t. 5, cz. 1. sost. Aleksej P. SAPUNOW, Witebsk 1888], s. 13; *Полюцкие грамоты XIII – начала XVI века*, t. 1, podg. Анна Л. ХОРОШКЕВИЧ [et al.], Moskwa 2012 [*Połockije gramoty XIII – naczala XVI wieka*, t. 1, podg. Anna L. CHOROSZKIEWICZ [et al.], Moskwa 2012], s. 575; *Рэвізія Полацкага ваяводства*, s. 93, 114.

⁷⁷ AS, t. 7, s. 166–169, 174, 177, 188.

⁷⁸ Ibid., s. 152, 192.

⁷⁹ Ibid., s. 176–177, 180–181, 185, 199, 204, 209–210.

⁸⁰ Ibid., s. 258; В. В. ПЕНСКОЙ, op.cit., s. 212.

Dolcach koło Lepła⁸¹. Realizacja tych zamierzeń oznaczałaby utratę przez Wilno kontroli nad drogą z Połocka do Berezyny oraz zablokowanie przejazdu z Dżisny w kierunku Orszy i Mohylewa, a połączenie Witebska ze stolicą stałoby się jeszcze bardziej utrudnione.

Wiosną 1567 r., gdy pojawiły się pogłoski o dążeniu Moskwy do zajęcia Sorżycy, Litwini pospiesznie zabrali się do jej umacniania. Utrzymanie tej miejscowości było ważne, aby zachować kontrolę nad kilkoma drogami z Witebska w kierunku południowo zachodnim. W litewskim dowództwie jednak od razu zaczęto prowadzić rozmowy o przeniesieniu umocnienia do Krzywina, położonego bliżej moskiewskiego zamku Ułła. Dyskusje na ten temat trwały i oba miejsca zostały częściowo ufortyfikowane i obsadzone przez żołnierzy⁸². Latem 1567 r. obawiano się zajęcia przez Moskali Horodka przy drodze z Jezierzyszczą do Witebska⁸³.

W lutym 1568 r. Litwini oblegli Ułłę, lecz źle przygotowana akcja się nie powiodła. Wkrótce dowództwo litewskie otrzymało informację, że wróg zbiera siły i może wznieść nową twierdzę. Jednym z celów mogła być Berezyna⁸⁴. Jednocześnie Litwini skończyli budowę zamku w Czaśnikach, prace prowadzono także w Krzywiniu i Łukomlu. Na początku września Zygmunt August nakazał przeprowadzić z Sorżycy do Krzywina 200 drabów, 400 strzelców, 300 jazdy i zintensyfikować budowę umocnień⁸⁵. Ważnym osiągnięciem stało się zdobycie 27 sierpnia silnej moskiewskiej Ułły, w której było 800 żołnierzy oraz arsenał liczący 27 dział i 300 hakownic⁸⁶. Sukces zapewnił nieoczekiwany atak litewskich żołnierzy, których Roman Sanguszko szybko przeprowadził z Czaśników statkami i drogą lądową wzdłuż rzeki⁸⁷. W wyniku tej akcji pozycja Moskwy na lewobrzeżu Dźwiny została osłabiona, a twierdzy Kopje groziło całkowite odcięcie od Połocka. W Wilnie obawiano się szybkiego kontrataku po zdobyciu Ułły i skoncentrowano wszystkie dostępne środki na odbudowę jej umocnień, które spłonęły w czasie szturm⁸⁸. Prawdopodobnie tam została sprowadzona cała załoga z Krzywina. Do ataku moskiewskiego jednak nie doszło, ponieważ ze względu na zarazę nieprzyjacieli nie zdążył zebrać sił⁸⁹.

⁸¹ AS, t. 7, s. 192, 202, 207.

⁸² Ibid., s. 126, 134–136, 139, 150, 158, 161, 163, 169, 251, 267.

⁸³ Ibid., s. 140.

⁸⁴ Ibid., s. 243, 245, 257.

⁸⁵ Ibid., s. 251, 264, 278, 281–282,

⁸⁶ A. H. ЯНУШКЕВИЧ, op.cit., s. 116–118.

⁸⁷ Karol ŁOPATECKI, *Rola map i planów w działaniach taktycznych wojsk polskich i litewskich do początku panowania Stefana Batorego*, Terminus, t. 19: 2017, z. 3, s. 642–643, DOI: <https://dx.doi.org/10.4467/20843844TE.17.017.8884>.

⁸⁸ AS, t. 7, s. 285–288, 290, 296–297, 306.

⁸⁹ A. H. ЯНУШКЕВИЧ, op.cit., s. 119.

W 1568 r. w Wilnie obawiano się dużego uderzenia na Witebsk, dlatego sam Zygmunt August pisał o konieczności naprawy fortyfikacji Witebska i Suraza⁹⁰. Na początku września 1568 r. planowano wysłać do zdobytej Ułły i zagrożonego Witebska 60 hakownic i 100 rusznic z Wilna oraz 100 rusznic z Pińska. Na początku grudnia 1569 r. dostarczono tam jeszcze cztery działa (dwa do Ułły i dwa do Witebska) oraz 30 hakownic. Jednocześnie rozpoczęto produkcję broni w Witebsku, gdzie w 1568 r. z Wilna wysłano ludwisarza do przetwarzania starych i uszkodzonych dział. Jesienią 1569 r. za pieniądze wojewody witebskiego Stanisława Mikołajewicza Paca zostały odlane trzy działa⁹¹. Pod koniec września Rosjanie podeszli pod Witebsk i spalili miasto (posady), jednak pogłoska o odsieczy Romana Sanguszki zmusiła ich do szybkiego odwrotu⁹².

Na kierunek największego zagrożenia ze strony Moskwy wskazuje rozłożenie piechoty na Podźwiniu w drugiej połowie 1568 i początku 1569 r. W Witebsku stacjonowało 600 drabów, w pobliskim Surazu – 250. Prawie tyle samo pieszych żołnierzy było zebranych w pozostałych sześciu zamkach: w Dziśnie – 300, w Czaśnikach i Lepłu – po 200, w Dryssie i Woronieczu – po 100, w Brasławiu – 50⁹³.

W 1569 r. intensywność działań wojennych znacznie spadła, a przeciwnicy skupiali się głównie na budowie umocnień w celu ochrony własnych posiadłości i linii komunikacji między twierdzami. Pierwsi inicjatywę wykazali Litwini, budując jesienią w ujściu Uszaczy niewielki zamek⁹⁴. Ten dopływ Dźwiny nie miał większego znaczenia dla logistyki wojskowej, lecz nowa fortalycja pozwoliła zamknąć drogi wzdłuż Dźwiny i całkowicie ograniczyć działania połockiej załogi w kierunku południowo-zachodnim. W dalszym ciągu zacięta konfrontacja toczyła się w celu przejęcia kontroli nad orszańską drogą. W grudniu 1569 r. Zygmunt August rozkazał zbudować zamek nad jeziorem Ciotcza, zwany później również Łabędź⁹⁵. Hetman Sanguszko liczył, że umieszczenie w Ciotczy i Ulle po 600 żołnierzy pozwoli całkowicie zablokować moskiewski

⁹⁰ AS, t. 7, s. S. 251, 264, 278, 281–282.

⁹¹ Ibid., s. 135, 138, 153, 160, 163–164, 167, 231, 241–242, 278, 283, 286, 298–299, 306, 309, 335, 355–356.

⁹² WS, t. 4, cz. 1, s. 161, 237; В. В. ПЕНСКОЙ, op.cit., s. 236, 245.

⁹³ А. Н. ЯНУШКЕВИЧ, op.cit., s. 198–199.

⁹⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 532 (1569–1571). Viešųjų reikalų knyga 10*, par. Lina ANUŽYTĖ, Algirdas BALIULIS, Vilnius 2001, nr 75.

⁹⁵ Юрий Ф. УСТИНОВИЧ, *Система укреплений Великого княжества Литовского и Московского государства во время Ливонской войны на территории Полоцкого воеводства и Витебского повета*, [in:] *Балтийский вопрос в конце XV–XVI вв.*, ред. Александр Филюшкин, Москва 2010 [Jurij F. USTINOWICZ, *Sistema ukreplenij Wielikogo kniažestwa Litovskogo i Moskowskogo gosudarstva wo wriemnia Liwonskoj wojny na tierritorii Połockogo wojewodstwa i Witebskogo powieta*, [in:] *Baltijskij wopros v konce XV–XVI ww.*, ried. Aleksandr FILUSZKIN, Moskwa 2010], s. 148.

zamek Kopje⁹⁶. Odpowiedzią strony moskiewskiej stała się budowa na przełomie 1569 i 1570 r. twierdz Krasne w pobliżu Ciotczy i Kreczet nieco dalej na kopiejskiej drodze. Można więc stwierdzić, że w celu zapewnienia komunikacji między Połockiem a Kopjem powstały aż trzy wspomagające ją fortalice (wraz z Turowłą). Latem 1570 r. moskiewscy wojewodowie obawiali się, że Litwini zajmą Homiel przy czerstwiadzkim gościńcu i przetną drogę wodną między Turowłą a Kopjem. Dlatego Rosjanie szybko wzniesli tam swoją twierdzę, ale wkrótce, w związku z rozejmem, Iwan IV nakazał ją opuścić⁹⁷. Niemniej jednak w 1571 r. z Woroniecza (najwyraźniej przez Homiel) nadal drogą wodną po Turowlancę atakowano trakt z Połocka do Turowli⁹⁸.

Na szczególną uwagę zasługują moskiewskie twierdze w Nieszczerdzie, Kozianach i Sitnie, które powstały prawdopodobnie krótko przed rozejmem 1570 r.⁹⁹ Wszystkie trzy zostały wzniesione przy drogach, którymi zaopatrywano Połock w materiały wojskowe i żywność. Co ważne, zamki te powstały prawie pośrodku gościńców między Połockiem a twierdzami w Zawołoczcu, Newlu i Jezieryszczu, co ułatwiało kontrolę nad prowadzoną nimi komunikacją. O znaczeniu drogi przez Sitno już wspomniano, lecz warto przytoczyć jeszcze jeden interesujący fakt. W grudniu 1567 r. w Sitnie kozacy z Witebska rozbili oddział moskiewski, który przewoził 120 hakownic¹⁰⁰. To, że broń tę wykorzystywano przede wszystkim przy obronie umocnień, wskazuje, że został rozbity transport wojskowy, który korzystając z zimowej drogi, wysłano w celu wzmocnienia głównej moskiewskiej twierdzy w Podźwiniu. Nieszczerska droga prowadziła na północ. Z samej Nieszczerdy można było jechać albo na północ do Zawołoczca, albo na wschód do Newla¹⁰¹. Mniej wiadomo o drodze przez Koziany do Jezieryszcza. W 1562 r. przeszedł nią polski korpus Floriana Zebrzydowskiego¹⁰².

Zawarty w 1570 r. rozejm między Moskwą a Rzeczpospolitą trwał do 1573 r., lecz po jego upływie walki przez pewien czas nie wznawiano. Warunki pokojowe pozwoliły przeciwnikom zrezygnować z utrzymywania niektórych

⁹⁶ AS, t. 7, s. 355–357.

⁹⁷ SIRIO, t. 71, s. 695, 747.

⁹⁸ *Памятники истории Восточной Европы*, t. 3: *Документы Ливонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод) 1571–1580 гг.*, сост. Иероним ГРАЛЯ [et al.] Москва–Варшава 1998 [*Pamiętniki historii Wschodniej Europy*, t. 3: *Dokumenty Liwonskiej wojny (podlinnoje dieloproizwodstwo prikazow i wojewod) 1571–1580 gg.*, sost. Ijeronim GRALA [et al.], Moskwa–Warszawa 1998], s. 27, 34, 39.

⁹⁹ Ю. Ф. УСТИНОВИЧ, op.cit., s. 144–145; В. В. ПЕНСКОЙ, op.cit., s. 189, 255.

¹⁰⁰ *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*, t. 2, wyd. Mi-kołaj MALINOWSKI, Ignacy DANIŁOWICZ, Warszawa 1846, s. 416.

¹⁰¹ *Рэвізія Полацкага ваяводства*, s. 128; RGVIA, fond 846, opis 16, dzieło 18613, k. 103v, 104v, 105v.

¹⁰² J. JASNOWSKI, op.cit., s. 289–290.

umocnień w celu oszczędzania środków, co było szczególnie ważne dla Litwy. Nawet w czasie najcięższych walk na lewobrzeżu Dźwiny w 1567 r. Zygmunt August i hetman wielki litewski Grzegorz Chodkiewicz nie chcieli ponosić zbyt wielkich kosztów na budowę i utrzymanie zamków, preferując armię polową¹⁰³. Dlatego po zdobyciu Ułły w 1568 r. żołnierze opuścili Sorżycę i Krzywino, a po rozejmie 1570 r. – Łukoml. Wkrótce zrezygnowano z załóg w Dru i Czaśnikach. Nadal utrzymywano zamki w Dziśnie, Uszaczu, Woronieczu i Leplu w celu obrony dróg do centralnych regionów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Inflant. Dla strony moskiewskiej rozejm był wygodny, ponieważ została otwarta droga wodna do Połocka po Dźwinie, mijająca Witebsk i Suraż¹⁰⁴. Wraz z upłynięciem rozejmu dostarczanie żywności i towarów do podziwskich twierdz znów się skomplikowało. Przykładowo w maju 1574 r. kozacy i draby z Ułły urządzili zasadzkę na moskiewski konwój, który szedł z Kopja i innych twierdz drogą z Połocka do Newla¹⁰⁵. Z tego powodu strona moskiewska nie zdecydowała się na istotne zmniejszenie liczby twierdz i zlikwidowano tylko Kreczet, o którym nie wspomina się już w 1571 r.¹⁰⁶

SYSTEMY OBRONY

Dobrym materiałem do porównania systemów obronnych obu stron są arsenały zamków. Po utracie Połocka pierwszorzędne znaczenie dla Wielkiego Księstwa Litewskiego miał Witebsk. Wiadomo, że w latach 1552–1565 wysłano tam osiem dział i 203 hakownice¹⁰⁷, jeszcze przynajmniej pięć dział pojawiło się tam w latach 1568–1569¹⁰⁸. Mocnymi warowniami były też Brasław i Dżisna. W latach 1556–1559 zamek Brasław został wzmocniony o 90 hakownic, a nowa twierdza w Dziśnie w latach 1564–1565 otrzymała osiem dział, 80 hakownic i 130 rusznic¹⁰⁹. Z inwentarza z 1593 r. wiemy, że w Dziśnie było 28 dział (siedem z nich było wcześniej przekazanych z Dryssy), 90 hakownic, 60 półhaków oraz 20 nieosadzonych luf od ręcznej broni palnej¹¹⁰. Trzecia klasa umocnień składała się z mniejszych zamków, które ochraniały główne węzły i szlaki komunikacyjne: Woroniecz, Drysę, Dryświaty, Lepel, Suraż, Ułłę, Uszacz, Ciotczę i Czaśniki. Do zamku Dryssa w latach 1562–1565 wysłano dwa

¹⁰³ AS, t. 7, s. 141, 182.

¹⁰⁴ *Памятники истории Восточной Европы*, s. 42, 44.

¹⁰⁵ AGAD, AR, dz. II, sygn. 3349, s. 1–2.

¹⁰⁶ WS, t. 4, ч. 1, s. 74–77; *Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 594 (1585–1600)*, par. Algirdas BALIULIS, Vilnius 2006, nr 59.

¹⁰⁷ KB, sygn. D 1473, k. 19–20.

¹⁰⁸ AS, t. 7, s. 309, 335.

¹⁰⁹ KB, sygn. D 1473, k. 31, 37–38.

¹¹⁰ RNB, fond 971, autograf 321/1, nr 19.

działa, 69 hakownic i 365 rusznic¹¹¹. Później miejscowy arsenał był dodatkowo uzupełniany, ponieważ do 1593 r. było tu siedem dział¹¹². W 1568 r. w Czaśnikach było osiem dział¹¹³. W 1564 r. do Miadziola sprowadzono cztery działa, 30 hakownic i 50 rusznic, w 1562 r. do Suraża – 30 hakownic, w 1565 r. do Lepla – 20 rusznic¹¹⁴. Arsenale dwóch ostatnich zamków były zapewne większe i zawierały również armaty. W 1580 r. w Woronieczu było siedem dział (jedno z nich uszkodzone), 31 hakownic i 100 rusznic, natomiast w Ciotczy były dwa działa, 61 hakownic (w tym dwie niesprawne)¹¹⁵. W tym przypadku widzimy prawdopodobnie minimalny zestaw uzbrojenia małego państwowego zamku. Według inwentarza z 1581 r. niewiele broni znajdowało się w Ulle: dwa działa, 5 śmigownic, 22 hakownice i 11 półhaków¹¹⁶. Wygląda jednak na to, że znaczna część arsenału została stamtąd wywieziona po wyzwoleniu Połocka, co spowodowało, że ullski zamek stracił znaczenie militarne. Małe prywatne zamki w Drui, Ikaźni¹¹⁷, Siennie¹¹⁸, Bielmakach (Meleszkowskim Horodku)¹¹⁹ i Zaweczelu¹²⁰ zapewne miały skromne arsenale. Wiadomo, że w 1564 r. arsenał Drui został uzupełniony z państwowego arsenału w Wilnie o 10 hakownic i 50 rusznic¹²¹.

System twierdz zbudowany przez Moskwę w Podźwiniu był potężniejszy i bardziej złożony. Na podstawie arsenałów możemy podzielić moskiewskie zamki na kilka kategorii. Centrum obrony całego regionu był Połock,

¹¹¹ KB, sygn. D 1473, k. 34v.

¹¹² RNB, fond 971, autograf 321/1, opis 19.

¹¹³ AS, t. 7, s. 241.

¹¹⁴ KB, sygn. D 1473, k. 29, 33, 37.

¹¹⁵ RGVIA, fond 846, opis 16, dzieło 18613, k. 110–110v.

¹¹⁶ Андрэй М. ЛАТУШКІН, *Невядомы інвентар Улы 1581 г.*, Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны, вып. 13: 2011 [Andrej M. ŁATUSZKIN, *Niewiadomy inwientar Uły 1581 h.*, Krynicaznaustwa i spiecjalnyja historycznyja dyscypliny, wyp. 13: 2011], s. 100.

¹¹⁷ Przywilej na lokację miasta i budowę zamku dla Iwana Sapiehy został wydany w 1504 r. Murowana obronna rezydencja powstała zapewne na początku XVI w., zob. Міхаіл А. ТКАЧОЎ, *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII стст.*, Мінск 1978 [Michaił A. ТКАЧОВ, *Abaronczyja zbudawanni zachodnich ziemiel Bielarusi XIII–XVIII stst.*, Minsk 1978], s. 72–74.

¹¹⁸ Pierwsza wzmianka o zamku książąt Łukomskich w Siennie pochodzi z 1563 r. Budynek mógł jednak powstać już w pierwszej połowie XVI w., zob. NGAB, fond КМФ-18, sprawa 255, arkusz 507v–509v. Za zwrócenie uwagi na to źródło dziękuję Hermanowi Breherowi.

¹¹⁹ Zameczek książąt Łukomskich w Bielmakach wspomniano w źródłach w 1564 r., ale prawdopodobnie istniał już wcześniej, zob. AGAD, AR, dz. II, sygn. 3315, s. 2.

¹²⁰ Zamek nad jeziorem Wiezele koło miejscowości Zaweczelo został zbudowany zapewne przed 1570 r. przez Bogdana Wasiljewicza Tielica, zob. Andrius JURKEVIČIUS, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystės regioniniai valdžios elitai: Smolensko, Połocko ir Vitebsko žemių atvejai (1392–1579 m.), (rozprawa doktorska, Vilniaus universitetas), Vilnius 2019, s. 116–117, 519.

¹²¹ KB, sygn. D 1473, k. 36v.

w którym w 1579 r. żołnierze Stefana Batorego zdobyli 38 dział, 300 hakownic i 600 rusznic¹²². Broniło go 2000–3000 dzieci bojarskich, 1000–1500 strzelców i kozaków oraz 1500–3000 mieszczan¹²³. Połock wspomagały położone blisko od niego potężne twierdze Sokół i Kopje. W 1579 r. sokolski arsenał liczył 21 dział, 136 hakownic i 123 rusznic¹²⁴. W zamku Kopje w tym czasie istniały 224 domy, czyli mógł tam stacjonować poważny garnizon¹²⁵. Dalej na północ znajdowały się zamki Siebież, Newel i Zawołoczce, zbudowane jeszcze przed inwazją, lecz na dawnych terenach województwa połockiego. W 1580 r. arsenał Newla składał się z 11 dział, 55 hakownic i 49 rusznic, Zawołoczca – 12 dział, 46 hakownic i 25 rusznic¹²⁶. W tym samym czasie załoga Newla liczyła około 1000 żołnierzy¹²⁷. Znacznie słabsze były zamki w Kozianach, Krasnym, Nieśczerdzie, Sitnie i Turowli, których zadaniem była ochrona głównych dróg. Różnicę w potencjale militarnym moskiewskich twierdz dobrze pokazuje też liczba baszt znajdujących się w obrębie ich fortyfikacji, co bezpośrednio wskazuje na ich długość, a więc też na skalę warowni. Na sztychach z 1579 r. widać, że w Kozianach były trzy baszty, Sitnie i Krasnym – po cztery, Turowli – pięć, Koppju – siedem, Sokole – jedenaście. W Połocku Zamek Górny i Zamek Strzelecki oraz obwarowane Zapółocie miały aż 30 baszt¹²⁸. Na rysunku oblężenia mocno ufortyfikowanej Uły z 1567 r. widzimy siedem różnego rodzaju baszt, a na projekcie jej przebudowy – dziewięć¹²⁹. Witebskowi zagrażał pierścień moskiewskich warowni w Jezieryszczu, Uświacie i Wielizu. Najsilniejszą z nich był Wieliz, który miał dziewięć baszt¹³⁰. Wiadomo, że Wieliza w 1580 r. bronilo 200 dzieci bojarskich, 400 strzelców oraz 1000 mieszczan, a arsenał liczył 14 dział i 80 hakownic. W tym samym roku Uświat miał załogę składającą się z 103 dzieci bojarskich i ich sług, 345 strzelców i 624 mieszczan oraz sześć dział, 50 hakownic i 143 rusznic¹³¹.

¹²² WS, t. 4, cz. 1, s. 173.

¹²³ А. И. Филюшкин, А. В. Кузьмин, *op.cit.*, s. 124.

¹²⁴ *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*, s. 431.

¹²⁵ RGVIA, fond 846, opis 16, dzieło 18613, k. 107v.

¹²⁶ RNB, fond 958, F-IV, nr 165, k. 661v–662.

¹²⁷ Henryk KOTARSKI, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582, cz. 3*, SMHW, t. 17: 1971, z. 2, s. 137. Badacz podaje, że Newla bronilo 3000 mieszczan, jednak biorąc pod uwagę status miasta, wydaje się, że szacunki historyka zostały zawyżone.

¹²⁸ Михаил А. КОРКУНОВ, *Карта военных действий между Русскими и Поляками в 1579 году, и тогдашние планы города Полоцка и окрестных крепостей*, Санкт-Петербург 1837 [Michaił A. KORKUNOW, *Karta wojennych dziejstw między Russkimi i Polakami w 1579 roku, i togdasznie plany goroda Połocka i okriestnych kriepostiej*, Sankt-Pietierburg 1837], rys. 2–8.

¹²⁹ Więcej o planach Uły zob. Stanisław ALEXANDROWICZ, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012³, s. 163–168.

¹³⁰ Р. ГЕЙДЕНШТЕЙН, *op.cit.*, s. 119.

¹³¹ *Sprawy wojenne*, s. 192, 213.

Dane liczbowe dotyczące arsenałów pozwalają na pewne uogólnienia i porównanie potencjału obu stron na oznaczonym teatrze działań wojennych. Równocześnie należy jednak wskazać, że informacje o arsenałach zbierano ze źródeł o dość szerokim zakresie chronologicznym (od 1552 do 1593 r.), a o militarnym zabezpieczeniu niektórych zamków w ogóle brakuje informacji, więc te wnioski należy oceniać jak dość ogólne. W 13 litewskich zamkach (po utracie Połocka i Jezierzyszczca oraz zdobyciu Ułły) znajdowało się 78 dział i 906 hakownic. Nie mamy informacji o arsenałach trzech zamków państwowych i czterech prywatnych, ale były to niewielkie warownie. W sumie w litewskich twierdzach w białoruskim Podźwiniu znajdowało się nie więcej niż 100 dział i 1200 hakownic. W siedmiu twierdzach moskiewskich znajdowało się 106 dział i 667 hakownic. Nie mamy danych o arsenałach potężnych twierdz Sokoła i Siebieża oraz sześciu mniejszych warowni, jednak sądząc po ich skali, można przyjąć, że całkowity zasób broni moskiewskich twierdz w regionie wynosił blisko 170 dział i 1000 hakownic. Fortece moskiewskie były więc lepiej wyposażone w broń i miały prawie dwa razy więcej dział niż litewskie. Ogólne dane liczbowe dają wyobrażenie o tym, jak ważne były poszczególne zamki. Tak w wyniku kapitulacji Połocka w 1563 r. Wielkie Księstwo Litewskie straciło prawie połowę całego zasobu broni, zgromadzonego w regionie. Bolesną stratą dla strony moskiewskiej była utrata Ułły w 1568 r., gdzie skoncentrowano czwartą część całego zasobu broni na całym teatrze działań wojennych.

DZIAŁANIA STEFANA BATOREGO

Po wybraniu na króla Stefana Batorego w 1576 r. załogi na Podźwiniu zostały nieco wzmacnione: po 100 jazdy wysłano do Witebska i Lepla, a 50 jezdnych do Ułły¹³², lecz poważne przygotowania do wznowienia wojny zaczęły się dwa lata później. W końcu 1578 r. do Dżisny wysłano 350 drabów, do Witebsku – 250 drabów (w maju–sierpniu było ich 100), do Dżyssy i Ułły – po 100 drabów i 50 jazdy, do Woronieczca i Lepla – po 100 drabów, do Braślawa, Suraża i Ciotczy – po 50 drabów, do Uszacza – 50 jazdy. Wiosną 1579 r. załogi zostały zmniejszone, co było związane z przygotowaniem wielkiej wyprawy na Połock¹³³. Armia Batorego, licząca około 42 tys. żołnierzy z 67 działami¹³⁴, została podzielona na dwie kolumny. Pierwsza, prowadzona przez króla, poszła drogą wzdłuż Dżisny, towarzysząc artylerii i piechocie, transportowanym rzeką. W czasie wojny ten gościniec niewiele ucierpiał i był aktywnie wykorzystywany w kampaniach Batorego. Odchodząc od Dżisny, wojsko szło prawym

¹³² Ibid., s. 40.

¹³³ Henryk KOTARSKI, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. 2, SMHW, t. 17: 1971, z. 1, s. 69–70, 83–84.

¹³⁴ Ibid., s. 55, 104.

brzegiem Dźwiny, gdzie żołnierze musieli przedzierać się przez las, który wyrósł na miejscu zniszczonej przez Rosjan dawnej drogi¹³⁵. Druga kolumna pod dowództwem hetmana koronnego Mikołaja Mieleckiego prawdopodobnie przeszła wileńskim traktem przez Głębokie i Woroniecz, który trzeba było utorować na nowo¹³⁶. Po odzyskaniu Połocka król rozkazał naprawić tę drogę, co było ważne dla dalszej ofensywy na północne ziemie państwa moskiewskiego¹³⁷.

Jeszcze przed początkiem oblężenia Połocka miejscowe załogi zaatakowały małe moskiewskie zamki w celu blokowania dróg do głównej twierdzy. Dnia 23 lipca zdobyto Koziany, 31 lipca – Krasne, 4 sierpnia – Sitno. Próbowano zająć Turowlę, lecz nieskutecznie. W dniu 11 sierpnia główne siły obległy Połock, jednak poważnym problemem były silne moskiewskie załogi w zamkach Kopje i Turowla, które uniemożliwiały zaopatrzenie armii Batorego z rejonu górnego Dniepru, oraz Sokoła, zagrażającego komunikacji wzdłuż prawego brzegu Dźwiny i wysłaniu odsieczy oblężonemu Połockowi. To jednak upadek głównej twierdzy 31 sierpnia przesądził los innych zamków. Dnia 4 września została zajęta Turowla. Duża załoga zamku Kopje, położonego daleko na południe wzdłuż orszańskiej drogi, została całkowicie zablokowana i 6 października skapitulowała. W lepszej sytuacji zostawał Sokół, stojący przy pskowskiej drodze, jednak 11 września – w wyniku udanego szturm – moskiewski zamek został zdobyty. Po zakończeniu głównych działań kampanii 1579 r. kilka oddziałów wysłano na północ. W dniu 13 listopada udało się zdobyć mały zamek w Nieszczerdzie, ale silniejsze Zawołoczje i Uświat utrzymały się¹³⁸.

Zimą 1579/1580 r. na Podźwiniu rozlokowano poważne siły. W odzyskanym Połocku, w którym przeprowadzono znaczne prace po odbudowie i modernizację fortyfikacji, zostawiono 1350 drabów, w Witebsku – 400, w Dziśnie – 330, w Ulle – 280, w Turowli – 300. Koncentracja piechoty w Połocku i pobliskich zamkach w dorzeczu Dźwiny wskazuje na obawy przed kontratakami. W 1580 r. połocki arsenał liczył 40 dział (sześć z nich uszkodzonych), trzy śmigownice, 54 hakownice, 415 rusznic i 126 nieosadzonych luf od ręcznej broni palnej. Uzbrojenie to planowano uzupełnić jeszcze o trzy działa

¹³⁵ Р. ГЕЙДЕНШТЕЙН, op.cit., s. 49; А. И. ФИЛЮШКИН, А. В. КУЗЬМИН, op.cit., s. 122.

¹³⁶ Р. ГЕЙДЕНШТЕЙН, op.cit., s. 45.

¹³⁷ *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества*, т. 9: *Верхнее Поднепровье и Белоруссия*, сост. Вениамин П. СЕМЕНОВ [et al.], Санкт-Петербург 1905 [*Rossija. Połnoje gieograficzieskoje opisanije naszego Otiiecziestwa*, т. 9: *Wierchnije Podnieprowje i Bieloruszija*, sost. Wieniamin P. SIEMIENOW [et al.], Sankt-Pietierburg 1905], s. 311–312.

¹³⁸ Р. ГЕЙДЕНШТЕЙН, op.cit., s. 52–53, 62, 74, 77–78, 81–82, 96–97; J. PIOTROWSKI, op.cit., s. 34; H. KOTARSKI, *Wojsko polsko-litewskie*, cz. 2, s. 108–109; Karol ŁOPATECKI, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pacholowieckiego (1580)*, *Terminus*, t. 19: 2017, z. 1, s. 114, DOI: <https://dx.doi.org/10.4467/20843844TE.17.003.7892>.

i 100 hakownic¹³⁹. O wiele mniejsze załogi stacjonowały w Lepelu i Kopju – po 100 drabów, Surazy – 80, Dryssie – 50, Braślawiu – 25¹⁴⁰. Z utrzymania kilku małych zamków zupełnie zrezygnowano. Nie było garnizonów w Woronieczu, Ciotczy i Uszaczu, który do 1581 r. został całkiem rozebrany. Wiadomo, że wszyscy puszkarze z Woroniecza zostali sprowadzeni do Połocka, a w 1580 r. planowano tam wysłać cały arsenał z tego zamczku¹⁴¹.

W 1580 r. armia Batorego, licząca 48 tys. żołnierzy¹⁴², początkowo była skoncentrowana koło Czaśników, co umożliwiało utrzymanie w tajemnicy planu kolejnej kampanii, ponieważ stąd można było ruszyć na północ do Pskowa i Wielkich Łuk lub na wschód do Smoleńska, co zmuszało cara do rozproszenia sił. Następnie wojsko skierowało się na Witebsk i dalej do Wielkich Łuk, a sam Stefan Batory odwiedził Lepel i Ułłę, żeby zdecydować o przyszłości tych zamków¹⁴³. Monarchę zapewne interesowały nie tyle umocnienia, ile możliwość wykorzystania szlaku wodnego wzdłuż Ułły i Berezyny¹⁴⁴, co mogło być znaczącym czynnikiem w zaopatrzeniu armii i rozwoju ofensywy na północno-wschodniej stronie państwa moskiewskiego. Tak jak w poprzednim roku artyleria i piechota zostały przetransportowane po Dziśnie, a następnie Dźwiną do Witebska.

Do Wielkich Łuk zdecydowano kierować się przez Uświat, żeby skorzystać z dogodnej dla transportu artylerii i amunicji drogi wodnej. Aby zabezpieczyć tę trasę, a jednocześnie zablokować bezpośrednią wojskową drogę łączącą Wielkie Łuki ze Smoleńskiem, postanowiono zająć też Wieliz¹⁴⁵. Do tej twierdzy wojska musiały podejść z Surazy lewym brzegiem Dźwiny, ponownie torując drogę, którą celowo zniszczyli Moskale po zajęciu Wielizy w 1536 r. W dniu 15 sierpnia poddał się Uświat, po czym zaczęto przerzucanie wojsk i artylerii pod Wielkie Łuki. Przejście przez obszerne pograniczne lasy zajęło armii Stefana Batorego 20 dni i uważano to za jedno z najważniejszych osiągnięć kampanii. O skuteczności strategii obrony granicy państwowych przed najazdem zewnętrznym może świadczyć niechęć monarchy i magnatów litewskich do utrzymania zdobytej twierdzy Wielkie Łuki, zaopatrzenie której było trudnym zadaniem ze względu na oddalenie i przepastne kompleksy leśne. Podobny problem miało także dowództwo moskiewskie z Połockiem, a brak spławnych rzek jeszcze bardziej go zaostrzał. Po zdobyciu Wielkich Łuk zajęto też Zawo-

¹³⁹ RGVIA, fond 846, opis 16, dzieło 18613, k. 109–110v.

¹⁴⁰ H. KOTARSKI, *Wojsko polsko-litewskie, cz. 2*, s. 116–117.

¹⁴¹ RGVIA, fond 846, opis 16, dzieło 18613, k. 110–110v.

¹⁴² H. KOTARSKI, *Wojsko polsko-litewskie, cz. 3*, s. 107–108.

¹⁴³ P. ГЕЙДЕНШТЕЙН, op.cit., s. 105–106; K. ŁOPATECKI, *Rola map*, s. 651–652.

¹⁴⁴ Prawdopodobnie dlatego w rewizji województwa połockiego 1580 r. udzielono szczególnej uwagi opisowi tego szlaku wodnego, zob. RGVIA, fond 846, opis 16, dzieło 18613, k. 107v–108v.

¹⁴⁵ P. ГЕЙДЕНШТЕЙН, op.cit., s. 112, 123, 155; *Sprawy wojenne*, s. 192, 210, 213, 277; WS, t. 4, ч. 1, s. 155.

łocze, Nowel i Jezieryszcze, co było ważne dla przygotowania kolejnej kampanii kierującej się na Psków¹⁴⁶.

Zimą 1580/1581 r. litewska linia obrony w Podźwiniu została przesunięta na północ i włączono do niej zdobyte twierdze. W Zawołoczcu pozostawiono 500 piechoty i 380 jazdy, w Nowlu – 450 piechoty, w Jezieryszczu, Wieliżu i Uświacie – po 200 piechoty¹⁴⁷. Arsenały Zawołoczca i Nowla, które miały istotne znaczenie dla przygotowania marszu na Psków, powiększono o 64 hakownic i 500 rusznic¹⁴⁸.

W 1581 r. armia Rzeczypospolitej liczyła 47 tys. żołnierzy¹⁴⁹. Król wraz z jej główną częścią przeszedł drogą z Połocka przez Nieszczerdę do Zawołoczca, która została przed tym naprawiona i przygotowana¹⁵⁰. Artyleria została sprowadzona Dżisną, Dźwiną i dalej Dryssą również do Zawołoczca. W taki sposób udało się ominąć silne moskiewskie twierdze w Siebieżu i Opoczce, które broniły drogi z Połocka do Pskowa. Oprócz tego część sił wysłano do Witebska i Wieliża, którym zagrażały oddziały moskiewskie. Batory nie zdążył zdobyć Pskowa, lecz zmusił Iwana IV do zawarcia rozejmu, podpisanego 15 I 1582 r. Car zrzekł się Inflant i wszystkich zdobytych i zbudowanych w białoruskim Podźwiniu twierdz, oprócz Zawołoczca i Nowla, które wraz z Wielkimi Łukami zwrócono stronie moskiewskiej¹⁵¹.

W latach 1582–1583 w regionie stacjonowały jeszcze niewielkie załogi w celu ustabilizowania sytuacji na niespokojnym pograniczu: w Jezieryszczu – 100 piechoty i 20 jazdy, w Nieszczerdzie – 100 piechoty, w Dziśnie, Wieliżu i Uświacie – po 50 piechoty, w Połocku – 30 piechoty oraz w Surażu – 10¹⁵². Prawdopodobnie w czasie ofensywy Stefana Batorego w górnym biegu Dźwiny, wyżej Wieliża, przy ujściu rzeki Mieża, wojewoda witebski postawił „zameczek”, który moskiewska strona w 1583 r. chciała zlikwidować¹⁵³. Wkrótce po skończeniu wojny Litwini zaczęli rezygnować z utrzymywania wielu umocnień. Szybko

¹⁴⁶ P. ГЕЙДЕНШТЕЙН, op.cit., s. 62, 112–115, 120–123, 126, 144–146, 150–160.

¹⁴⁷ H. KOTARSKI, *Wojsko polsko-litewskie*, cz. 3, s. 130–131.

¹⁴⁸ RNB, fond 958, F-IV, nr 165, k. 661v–662.

¹⁴⁹ Henryk KOTARSKI, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. 4, SMHW, t. 18: 1972, z. 1, s. 39.

¹⁵⁰ J. PIOTROWSKI, op.cit., s. 32–33, 35; RNB, fond 958, F-IV, nr 165, k. 146v.

¹⁵¹ P. ГЕЙДЕНШТЕЙН, op.cit., s. 178, 180, 183, 233, 259, 266, 268, 304; J. PIOTROWSKI, op.cit., s. 8–9, 15, 18, 20, 32–34, 37.

¹⁵² AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Rachunki królewskie, sygn. 353, k. 152–153v.

¹⁵³ Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство Стефана Батория (с 1573 по 1580 год), подг. Михаил ПОГОДИН, Дмитрий ДУБЕНСКИЙ, Москва 1846 [*Kniga posolskaja Mietriki Wielikogo kniażestwa Litowskogo, sodierzaszczaja w siebie diplotamiczieskije snoszenija Litwy w gosudarstwowanije Stefana Batorija (s 1573 po 1580 god)*, podg. Michaił POGODIN, Dmitrij DUBIENSKIJ, Moskwa 1846], s. 284–285.

zostały opuszczone przez żołnierzy Dryssa¹⁵⁴, Lepel¹⁵⁵, Nieszczerda¹⁵⁶, Susza (Kopje)¹⁵⁷ i Ułła¹⁵⁸. W końcu XVI w. litewski system obrony w Podźwiniu składał się z silnych twierdz w Połocku, Witebsku i Dziśnie oraz mniejszych pogranicznych zamków w Jezieryszczu, Uświacie, Surażu i Wielizu. Mniejsze znaczenie militarne miały Braślów¹⁵⁹, Dryświaty¹⁶⁰ i Miadzioł¹⁶¹, jednak tych zamków nie opuszczano prawdopodobnie w celu ochrony drogi do Wilna.

WNIOSKI

Spojrzenie na walki w białoruskim Podźwiniu w czasie wojny inflanckiej przez pryzmat wojskowej logistyki pozwala na sformułowanie szeregu wniosków. W Wilnie i Moskwie doskonale zdawano sobie sprawę ze znaczenia Dźwiny jako ważnego szlaku wodnego dla osiągnięcia sukcesu w walce o Inflanty. Na to, że Litwini oczekiwali na potężne uderzenie w tym regionie, wska-

¹⁵⁴ Do 1593 r. z Dryssa do Dżisny przekazano siedem dział, co jednoznacznie świadczy o opuszczeniu tego zamku. Jeszcze w trakcie rokowań pokojowych Stefan Batory żądał od Iwana IV zniszczenia zamku Siebież, za co gotów był rozebrać zamek Dryssa, zob. Р. ГЕЙДЕНШТЕЙН, op.cit., s. 173, 181.

¹⁵⁵ O zamku w Leplu po zakończeniu wojen inflanckich nie ma żadnych wzmianek w źródłach.

¹⁵⁶ Moskiewska twierdza Nieszczerda spłonęła w czasie szturmów 13 XI 1579 r., ale prawdopodobnie nie miała znacznych umocnień. W 1581 r. podczas przejścia armii Batorego przez Nieszczerdę wspomina się o miejscu, w którym istniał zamek, zob. J. PIOTROWSKI, op.cit., s. 34. Zimą 1582/1583 r. w tym miejscu została rozłożona piechota, która mogła zająć miejsce dawnego umocnienia, lecz w źródłach nie odnotowano informacji o poważniejszych pracach budowlanych na tym obszarze. Brakuje też późniejszych wzmianek o umocnieniu w tym miejscu.

¹⁵⁷ Po skończeniu wojny zamek Kopje wraz z majątkiem został zwrócony jego wcześniejszemu właścicielowi, wojewodzie kijowskiemu Konstantynowi Wasylowi Ostrogskiemu, który prawdopodobnie ze względów militarnych przekazał go królowi. W 1586 r. zamek w Suszy – zgodnie z ostatnią wolą Stefana Batorego – przeszedł na własność prywatną niejakiego Siemionka, co wskazuje jego znikome znaczenie militarne, zob. *Sprawy wojenne*, s. 411.

¹⁵⁸ Już w 1581 r. Ułła miała bardzo szczupły arsenał, zob. А. М. ЛАГУШКИН, op.cit., s. 100. Zamek jednak jeszcze istniał i został zniszczony w 1613 r. przez oddziały moskiewskie, zob. Александр В. МАЛОВ, *Борьба за Невель в конце Смуты*, Ukraina Lithuanica. Студії з історії Великого князівства Литовського, т. 1: 2009 [Aleksandr W. MAŁOW, *Bor'ba za Niewiel w koncu Smuty*, Ukraina Lithuanica. Studiji z istoriji Wełykoho kniazivstwa Łytows'koho, т. 1: 2009], s. 73.

¹⁵⁹ Braślowski zamek pełnił funkcję centrum obrony powiatu do połowy XVII w. W 1661 r. twierdzę zajęli i ostatecznie zniszczyli Rosjanie, zob. WS, т. 4, ч. 2, сост. Алексей П. САПУНОВ, Витебск 1885 [Witiebaskaja starina, т. 4, cz. 2. sost. Aleksiej P. SAPUNOW, Witiebask 1885], s. 165.

¹⁶⁰ Zamek w Dryświatach istniał jeszcze w 1622 r., lecz był wtedy już w bardzo złym stanie, o czym świadczy inwentarz, zob. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius, Senieji aktai, nr 58, k. 2200v. Dziękuję Anastazji Skiepjanej za wskazanie na to źródło i udostępnienie jego kopii.

¹⁶¹ W 1618 r. pożar strawił znaczną część zamku w Miadziole, prawdopodobnie po tym wydarzeniu nie został odbudowany, zob. NGAB, фонд КМФ-18, справа 297, аркушы 131v–132. Dziękuję Hermanowi Breherowi za wskazanie tego źródła.

zują dostawy znaczących zasobów broni do Połocka i Witebska oraz budowa nowych zamków w celu obrony dróg wiodących do głównych twierdz jeszcze przed rozpoczęciem walk w tym regionie. Podobnie organizacja wielkiej wyprawy na Połock przez Iwana IV zimą 1562/1563 r. z punktu widzenia logistyki wojskowej wygląda jak krok całkowicie racjonalny, skoro wszystkie drogi wodne mogące służyć sprowadzeniu ciężkiej artylerii pod tę twierdzę zostały celowo zablokowane przez Litwinów. Jednocześnie to przedsięwzięcie trzeba oceniać jako dość ryzykowne, ponieważ po zdobyciu Połocka wojskom moskiewskim nie udało się skutecznie zablokować i zdobyć Witebska oraz ustanowić pełnej kontroli nad Dźwiną i jej głównymi dopływami. Z kolei trudną do odczytania dla historyków strategią Moskwy w regionie można wytłumaczyć niekompletnością jej realizacji. Po bitwie pod Czaśnikami w 1564 r. wojna przeszła w długotrwałą fazę, gdy strona moskiewska, wznosząc liczne fortyfikacje na zajętych ziemiach, próbowała odciąć Litwinom drogi na lewym brzegu Dźwiny i jednocześnie zabezpieczyć komunikację z Połockiem. Najbardziej zaciekle konfrontacja trwała wzdłuż dróg z Połocka do Łukomla i Orszy, ponieważ carscy wojewodowie dążyli do zablokowania i zdobycia potężnego Witebska. Aby powstrzymać wroga, litewskie dowództwo przeszło do tej samej strategii i zbudowało od podstaw własny system zamków na lewobrzeżu. Moskiewski system obronny był głębszy i trudniejszy do zniszczenia, lecz to również zwiększało koszty jego utrzymania, a jednocześnie prowadziło do rozproszenia zasobów i ludzi. Poważną jego wadą był brak dogodnych dróg wodnych zabezpieczających większość twierdz, w tym głównej – okupowanego Połocka, a zdewastowanie okolicznych terenów uzależniało miejscowe załogi od zaopatrzenia z zewnątrz. W tym, jak mi się wydaje, należy upatrywać znaczących przyczyn fiaska planów Iwana IV w Podźwiniu i szerzej: w wojnie o Inflanty. Z kolei litewski system obrony był mniej potężny, co było świadomą strategią, gdyż większą uwagę skupiano na armii polowej. Najlepiej to widać po szybkiej rezygnacji z utrzymywania części twierdz po rozejmie 1570 r. i skutecznych kampaniach lat 1579–1582. Ważną zaletą strategii Litwinów, a później połączonych sił całej Rzeczypospolitej było skuteczne wykorzystanie dróg wodnych w celu przerzucania artylerii, piechoty, amunicji i żywności.

BIBLIOGRAFIA

- Aleksandrov, Dmitriy N. and Dmitriy M. Volodikhin. *Bor'ba za Polock mezhdu Litvoy i Rus'yu v XII–XVI vekakh*. Moskva: Avanta, 1994.
- Alexandrowicz, Stanisław. *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr, 2012.
- Anužytė, Lina and Algirdas Baliulis, eds. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. (1569–1571). Viešųjų reikalų knyga 10*. Vilnius: Žara, 2001.

- Balcerek, Mariusz. "The Daugava River in the Early Modern Period. A Border, an Obstacle, and a Trade Route." *Textus et Studia* 30/2 (2022): 123–170. <https://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.18707.45608>.
- Baliulis, Algirdas, ed. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). Viešųjų reikalų knyga 7*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- Baliulis, Algirdas, ed. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 594 (1585–1600)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2006.
- Brezhho, Balyaslaw. *Zamki Vitsyeshchyny*. Vil'nya: Drukarnia Ja. Levina, 1933.
- Dovnar-Zapołskij, Mitrofan V., ed. *Dokumenty Moskovskogo arkhiva Ministerstva yusticii*, vol. 1. Moskva: Tovarishchestvo tipografii A. I. Mamontova, 1897.
- Ferenc, Marek. "Radziwiłłowie wobec zagrożenia moskiewskiego w latach 1548–1558." In *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, edited by Mirosław Nagielski and Karol Żojdź, 33–48. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016.
- Filjushkin, Aleksandr I. and Andrey V. Kuz'min. *Kogda Polotsk byl rossiyskim. Polotskaya kompaniya Ivana Groznogo, 1563–1579 gg*. Moskva: Russkie vitjazi, 2017.
- Geydenshteyn, Reingold. *Zapiski o Moskovskoy voyne (1578–1582)*. Sankt-Peterburg: Izdaniye Arkheograficheskoy komissii, 1889.
- Gralya, Iyeronim [et al.], eds. *Pamyatniki istorii Vostochnoy Yevropy*, vol. 3: *Dokumenty Livonskoy voyny (podlinnoye deloproizvodstvo prikazov i voyevod) 1571–1580 gg*. Moskva, Varshava: Arkheograficheskij tsentr, 1998.
- Jasnowski, Józef. "Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego." *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 9/2 (1937): 267–304.
- Jurkevičius, Andrius. "Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioniniai valdžios elitai. Smolensko, Polocko ir Vitebsko žemių atvejai (1392–1579 m)." PhD diss., Vilniaus universitetas, 2019.
- Kalachov, Nikolaj V., ed. *Pis covye knigi XVI vek*, vol. 2: *Mestnosti guberniy: Yaroslavs-koy, Tverskoy, Vitebskoy, Smolenskoy, Kaluzhskoy, Orlovskoy, Tul'skoy*. Sankt-Peterburg: Izdaniye Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva, 1877.
- Kaniewska, Irena, ed. *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999.
- Khoroshkevich, Anna L. [et al.], eds. *Polotskie gramoty XIII – nachala XVI vieka*, vol. 1. Moskva: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, 2015.
- Kopysskiy, Zinoviyy Yu. *Ekonomicheskoye razvitiye gorodov Belorussii v XVI – pervoy polovine XVII v*. Minsk: Nauka i tekhnika, 1975.
- Korkunov, Mikhail A. *Karta voyennykh deystviy mezhdru Russkimi i Polyakami v 1579 godu, i togdashniye plany goroda Polotska i okrestnykh krepostey*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1837.
- Kotarski, Henryk. "Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582, cz. 2." *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 17/1 (1971): 51–124.
- Kotarski, Henryk. "Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582, cz. 3." *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 17/2 (1971): 81–151.
- Kotarski, Henryk. "Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582, cz. 4." *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 18/1 (1972): 3–92.
- Latushkin, Andrey M. "Nyevyadomy invyentar Uly 1581 h." *Krynitsaznavstva i spyt-syyal'nyya histarychnyya dystsypliny* 13 (2011): 94–102.

- Łatyszonek, Oleg. *Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006.
- Lesmaitis, Gediminas. *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*. Translated by Beata Piasecka. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2013.
- Lobin, Aleksey N. “Russkaya artilleriya v Polockom pokhode 1563 goda.” In *Baltiyskiy vopros v kontse XV–XVI vv.*, edited by Aleksandr Filyushkin, 121–140. Moskva: Kvadriga, 2010.
- Lobin, Aleksey N. *Smolenskaya voyna 1512–1522 gg*. Moskva: Russkie vitjazi, 2022.
- Łopatecki, Karol. “Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pachołowieckiego (1580)” *Terminus* 19/1 (2017): 75–126. <https://dx.doi.org/10.4467/20843844TE.17.003.7892>.
- Łopatecki, Karol. “Rola map i planów w działaniach taktycznych wojsk polskich i litewskich do początku panowania Stefana Batorego.” *Terminus* 19/3 (2017): 609–663. <https://dx.doi.org/10.4467/20843844TE.17.017.8884>.
- Łowmiański, Henryk. *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1983.
- Makaraw, Maksim D. *Ad pasada da mahdeburhii. Pravavoye stanovishcha nasyl'nits-tva myestaw Byelaruskaha Padzvinnya w XIV – pyershay palovye XVII st*. Minsk: Ekaperspektyva, 2008.
- Malinowski, Mikołaj and Ignacy Daniłowicz, eds. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*, vol. 2. Warszawa: nakład Gustawa Leona Glücksberga, 1846.
- Malov, Aleksandr V. “Bor’ba za Nevel v kontse Smuty.” *Ukraina Lithuanica. Studiyi z istoriyi Velykoho knyazivstva Lytovs’koho* 1 (2009): 67–88.
- Mikhaylov, Andrey A. “Zatinnyye pishchali na vooruzhenii krepostey Pskovskoy zemli v XVII v.” *Arkheologiya i istoriya Pskova i Pskovskoy zemli* 59 (2014): 183–191.
- Molochnikov, Aleksandr M. “Smolenskaya artilleriya v 1609 g.” *Voyna i oruzhiye. Novyye materialy i issledovaniya* (2017) part 3: 307–314.
- Mosbach, August, ed. *Wiadomości do dziejów polskich z archiwum Prowincyi Szląskiej*. Wrocław: nakładem autora, 1860.
- Nasyevich, Vyachaslav and Mikhail Spirydonaw. “‘Rus’ u skladzye Vyalikaha knyastva Litovskaha w XVI st.” *Z hlybi vyakow. Nash kray. Histarychna-kul’turalahichny zbornik* (1996) issue 1: 4–27.
- Nowak, Tadeusz M. “Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku.” *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 9/1 (1963): 281–302.
- Penskoj, Vitaliy V. *Polotskaya voyna. Ocherki istorii russko-litovskogo protivostoyaniya vremen Ivana Groznogo, 1562–1570 gg*. Moskva: Centropoligraf, 2019.
- Piotrowski, Jan. *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, edited by Aleksander Czuczynski. Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1894.
- Plewczyński, Marek. “Włosi w służbie koronnej za ostatnich Jagiellonów (1506–1572).” *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 35 (1993): 301–309.
- Pogodin, Mikhail and Dmitriy Dubenskiy, eds. *Kniga posolskaya Metriki Velikogo knyazhestva Litovskogo, soderzhashchaya v sebe diplomaticheskiye snosheniya Litvy v gosudarstvovaniye Stefana Batoriya (s 1573 po 1580 god)*. Moskva: Universitetskaya tipografiya, 1846.

- Polkowski, Ignacy, ed. *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576*. Kraków: nakładem Akademii Umiejętności, 1887.
- Platonov, Sergey F., ed. *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, vol. 13. Sankt-Peterburg: tipografiya I. N. Skorokhodova, 1906.
- Radziwiński, Zygmunt L., ed. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, vol. 6: 1549–1577. Lwów: nakładem Romana Sanguszki, 1910.
- Radziwiński, Zygmunt L., ed. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, vol. 7: 1554–1572. Lwów: nakładem Romana Sanguszki, 1910.
- Sapunov, Aleksey P., ed. *Vitebskaya starina*, vol. 4, part 1. Vitebsk: G. A. Malkin, 1885.
- Sapunov, Aleksey P., ed. *Vitebskaya starina*, vol. 4, part 2. Vitebsk: G. A. Malkin, 1885.
- Sapunov, Aleksey P., ed. *Vitebskaya starina*, vol. 5, part 1. Vitebsk: G. A. Malkin, 1888.
- Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva*, vol. 59. Sankt-Peterburg, 1887.
- Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva*, vol. 71. Sankt-Peterburg, 1890.
- Semenov, Veniamin P. [et al.], eds. *Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva*, vol. 9: *Verkhneye Podneprov'ye i Belorussiya*. Sankt-Peterburg: Izdaniye A. F. Devriyena, 1905.
- Tkachow, Mikhail A. *Abaronchyya zbudavanni zakhodnikh zyamyel' Byelarusi XIII–XVIII stst.* Minsk: Navuka i technika, 1978.
- Tikhomoriv, Mikhail N., ed. *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, vol. 29. Moskva: Nauka, 1965.
- Ustinovich, Yuriy F. “Sistema ukrepleniy Velikogo knyazhestva Litovskogo i Moskovskogo gosudarstva vo vremya Livonskoy voyny na territorii Polotskogo voyevodstva i Vitebskogo poveta.” In *Baltiyskiy vopros v kontse XV–XVI vv.*, edited by Aleksandr I. Filyushkin, 141–148. Moskva: Kvadriga, 2010.
- Varonin, Vasil' A. “Drysa w XVI stahoddzi.” *Commentarii Polocenses historici* 1 (2004): 20–31.
- Varonin, Vasil' A. *Reyestr putnykh sluh Polatskaha vayavodstva 1585 hoda*. Minsk: RIVSH, 2009.
- Varonin, Vasil' A., ed. *Reviziya Polatskaha vayavodstva 1552 hoda*. Minsk: Arche, 2011.
- Volkaw, Mikalay A. and Mikalay A. Plavinski. “Myadzyel'ski zamak u svyatlye pis'movykh i arkhyealahichnykh krynits.” *Arkhivaryus* 13 (2015): 65–92.
- Wojtkowiak, Zbysław. “Dryświaty – rubież litewska w średniowieczu.” *Litvano-Slavica Posnaniensia. Studia historica* 1 (1985): 115–139.
- Wojtkowiak, Zbysław. “Sprawa przyłączenia Braśława do Litwy. Przyczynek do tworzenia nowych podziałów terytorialnych w W. Ks. Litewskim.” In *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych Polski*, edited by Marian Biskup, 259–269. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1976.
- Yanushkevich, Andrej N. *Livonskaya voyna. Vil'no protiv Moskvy 1558–1570 gg.* Moskva: Kvadriga, Russkaya panorama, 2013.
- Yanushkevich, Andrej M. “Vul'skaja bitva 1564 h.” *Commentarii Polocenses historici* 1 (2004): 32–42.